

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

2211

(195)

Կառնապարտի
Վերջին
Օրո .

84

7-66

Քիշիւ

1887

2011

84

uv

66

ՎԻԿՏՈՐ ՀԻԻԳՕ

243

ՄԱՀԱՊԱՐՏԻ

ՎԵՐՋԻՆ ՕՐԵ

31009

2003

195

ԹԱՐԳՄԱՆԵՑ

ԱԼԵԿՍԱՆԴՐ ԱՐԵՆԵԱՆ

243

ԹԻՖԼԻՍ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆՅԻ ՏՊԱՐԱՆ

ՕՐԵՆԵԱՆ ՓՈՂՈՑ, Յ. 1/2

1887

19

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Վիկտոր Հիւգօն այս գրքովը մեր առջև ապրումէ սարսափելի հոգեկա՞ն շանջանքների այն հնոցը, որի մէջ անընդհատ տոչորվումէ մահապարտը մինչև գիլիօտին բարձրանալու ընկնումէ յանցաւորի պարանոցի վերայ, կամ այն սնդութ պարանը, որ սեղմում է նրա կոկորդը, յնչափ սարսափ չէ ազդում մարդու վերայ, որչափ այս հոգեկան ողբերգութիւնը, որ բաւաստեղծ-հոգեբանը իւր թափանցող հանճարով բուրս է բերել: Եթէ մի ոք, որ երբէք մի ընկեր իւր կեանքում չէ մտածել այն զոհերի մասին, որոնց գլխին մարդկային արդարաւատութիւնը ժամանակ առ ժամանակ կատարումէ չէր անողոք վճիռը, կարգալ այս գրքովը—նրա շիրտը լցուելու է անբաւ ատելութեամբ դէպի մահւան պատիժը:

ԹԱՐԳՄԱՆԻԶ

Дозволено цензурою. 3 Юня 1887 г. Тифли

ՄԱՀԱՊԱՐՏԻ ՎԵՐՋԻՆ ՕՐԸ

Այս զրբի ծագումը կարելի է բացադրել երկու կերպով:—Գուցէ գտնուած լինի դեղնած և անհաւասար թղթերի մի կապոց, որոնց վերայ միմեանց յետևից արձանագրված լինէին թշուառի մտքերը, բայց և գուցէ պատահել է մի մարդ, երազող, գիտութեան օգտի համար բնութիւնը դիտող, փիլիսոփայ, երևի, բանաստեղծ, որի մէջ աչգ միտքը փոխվել է քմահաճութեան, երևակայութեան, որ վերցրել է նրան, կամ, աւելի լաւ ասած, անձնատուր է եղել նրան, և այլապէս չէ կարողացել ազատվել նրանից, եթէ ոչ ՚ի գիր արկանելով նրան:

Թո՛ղ աչգ երկու բացադրութիւններից ընթերցողը ընտրի այն, որը իրան դիւր կ'գայ:

Ի.

Բիտեր *)

Գատապարտուած եմ մահուան: Ահա հինգ շաբաթ է, որ ես ապրում եմ այդ մտքի հետ, միշտ նրա հետ միայնակ, միշտ նրա ներկայութիւնից սառնութեամբ շրջապատուած, միշտ նրա ծանրութեան տակ կորացած: Երբեմն,— որովհետեւ ինձ թւում է, որ այն ժամանակից անցել են տարիներ և ոչ շաբաթներ,— ես մարդ էի, որպէս մարդ: Օրերը, ժամերը, րոպէները ունէին իրանց որոշեալ իմաստը. իմ մատաղ և հարուստ ոգին լի էր երեւակայութիւններով: Նա սիրում էր արծարծել նրանց անկապ և անվերջ իմ առջև, նկարելով կեանքի նիհար և կոշտ հիւսուածքի վերայ անոպսուելի գրուածներ: Այդ բոլորը մանկահասակ զեղեցկուհիներ էին, եպիսկոպոսական փալլոսն մանդիւաներ, տարած կռիւներ, լուսով և աղմուկով լեցուն թատրոններ, և լետոյ՝ դարձեալ գեղեցկուհիներ, շագանակենիներ լայն գրկոց ներքոյ, և մութը

*) Փարեգում մի յայտնի բանդ:

գիշերով զբօսանքներ: Երեւակայութեանս մէջ միշտ մի տեսակ տօն էր, ես կարողանում էի մտածել, ինչի վերայ էլ որ կամենայի. ես ազատ էի:

Այժմ ես կամադրկութեան մէջ եմ: Իմ մարմինը կաշկանդուած է բանդում, խելքս գերի է մի մտքի, սոսկալի, դաժան, արիւնալի, անողոք մտքի: Մի գաղափար միայն ունեմ, մի համոզմունք, մի անսուտ ճշմարտութիւն:— Գատապարտուած եմ մահուան:

Ինչ որ էլ անում եմ, նա միշտ այստեղ է, այդ դժոխալին միտքը կանդնած է ինձ մօտ, ինչպէս մի արձնեայ ուրուական, միայնակ, խանդոտ, ամեն մի գուարճութիւն մղող, կանդնած է դէմ լանդիման ինձ, անբաղդիս, հետ, և ինձ ձգձգում է սառցալին ձեռներով, երբ ես կամենում եմ գլուխս թեքել, կամ աչքերս խփել: Նա զանազան կերպարանքներով զաղոտմեմ է լինում ամենուրեք, ուր խելքս կը կամենար խուսափել նորանից. ինչպէս մի զարհուրելի աղաղակ, միախառնվում է այն ամեն խօսքերի հետ, որոնցով դիմում են դէպի ինձ, կպչում է ինձ հետ միասին բանդիս զգուշի վանդակներին, չէ անջատվում ինձանից, երբ ես արթուն եմ, հրսկում է իմ ցնցողական քունը, և երազումս դանակի կերպարանքով երևում է ինձ:

Ջարթնելով, ես վեր եմ թռչում, հալածուած նրանից, և մխիթարում եմ ինձ, որ այդ միայն երազ էր: Եւ ի՛նչ: Դեռ իմ ծանրացած կոպերս այնքան բացուած չեն լինում, այդ օր-հասական, սարսափելի իրականութեան վերայ զրված միտքը տեսնելու համար, — որը ինձ շրջապատում է յատակի քրտնած և կեղտոտ սալերի վերայ, զիշերային կանթեղի զուռնատ ճառագայթի վերայ, իմ կոշտ կտաւեայ խալածի գործուածքի վերայ, պահապանի մութ կերպարանքի վերայ, որի պալուսակը փայլում է բանդի վանդակների արանքներից, — երբ արդէն ինձ թուում է, որպէս թէ մի ինչ-որ ճայն շշնջում է ականջիս. — Դատապարտուած ես մահուան:

XX.

Օգոստոսեան մի գեղեցիկ առաւօտ էր:

Արդէն երեք օր էր, որ իմ դատը սկսվել էր. երեք օր էր, անունս ու ոճրագործութիւնս ամեն առաւօտ ժողովում էին հանդիսականների ամբողջ խմբեր, որ տեղաւորվում էին դատաստանական դահլճի նստարանների վերայ, ինչպէս ուրուրներ՝ գիակի շուրջը, երեք

օր էր, ինչ այդ դատաւորների, վկաների, փաստաբանների, արքայական դատախազների ֆանտաստագօրիան ներս ու դուրս էր անում և անցնում էր իմ մօտով, երբեմն կոպիտ, երբեմն արիւնալի, բայց միշտ մռայլ և սարսափելի: Առաջին երկու զիշերները անհանգստութիւնից և սարսափից աչքերս չեմ խփել, երրորդ զիշերը ես քնեցի յոգնութիւնից և տխրութիւնից: Կէս զիշերին, երբ երգուեալները իմ ոճրագործութիւնը դատում էին, ես նրանց թողի: Ինձ կրկին բերին իմ բանդի յարդի մօտ, և ես հենց այդտեղ էլ քնեցի խոր քնով, մոռացութեան քնով: Հատ օրերից յետոյ, այս էին իմ առաջի հանգիստ ժամերս:

Ես դեռ ընկղմած էի խոր քնի մէջ, երբ ինձ զարթեցրին: Այս անգամ բաւական չէր բանդապահի պալտած, ծանր կոշիկների թրխկթրխկոցը, նրա մի կապոց բանալիների զրնգոցը և փականքների վալրենի կրճտումը՝ ինձ մահաքընից զարթեցնելու համար, հարկաւորվեց նրա կոպիտ ձայնը՝ ականջիս մէջ, և նրա կոշտ ձեռը՝ ուսիս վերայ: — Դէ, զարթնեցէք: Ես բացարի աչքերս և վախեցած նստեցի մահճակալիս վերայ: Այդ րոպէին ես տեսայ բանդիսնեղ և բարձր պատուհանից դրացի միջանցքի առաստաղի (միակ երկնքի, որ ես կարողա-

նում էի տեսնել) այն տեղին արտափայլը, որի մէջ բանդի մթութեան սովորած աչքերը այնպէս լաւ կարողանում են ճանաչել արեգակին: Սիրում եմ արեգակը:

— Լաւ եղանակ է, — ասացի ես պահապանին: Բոպէաչափ նա լռեց, կարծես, տարակուսելով, արժէ արդեօք որա համար բառեր շրուայել, յետոյ մի տեսակ ուժով մըթմըթաց. — Թերևս և այսպէս է:

Ես անշարժ նստել էի մահճակալի վերայ կիսաքուն, ժպտուն և անթարթ նայում էի առաստաղի ճաճանչափայլ, խաղաղ և ոսկեգոյն արտափայլման:

— Հիանալի օր է, — կրկնեցի ես:

— Այդպէս լինելը աչգպէս է, — պատասխանեց բանդապահը, — բայց ձեզ սպասում են:

Այդ մի քանի բառերը, իբրև միջատի թռուիչքը արգելող մի թել, բռնի զլորեցին ինձ իրականութեան մէջ: Յանկարծ ես, որպէս կալծակի փայլի մէջ, տեսայ քրէադատների մռայլ դահլիճը, դատաւորների կիտաշքանը — կարմիր ու արիւնալի շորերով, — անմիտ գէմքերով երեք շարք վկաներին, իմ նոտարանի երկու ծայրերից՝ երկու ժանդարմներին և ամբօխի ստուերում եռացող սև, արետատան շորերը և գլուխները,

տասներկու երգուեալների ինձ վերայ լառած անթարթ հայացքները, որ արթուն էին այն ժամանակ, երբ ես քնում էի:

Ես վեր կացայ, իմ ատամները չըխչխկում էին, ձեռներս գոգոգողում և չէին կարողանում դտնել շորերս, օտներումս թուլութիւն կար: Հէնց առաջին քայլերում ես սայլաքեցի, ինչպէս ուժից վեր ծանրաբեռնուած բեռնակիր: Անուամենայնիւ, ես բանդապահի ետեւից քարշ եկայ:

Երկու ժանդարմներ սպասում էին ինձ խցիս սեամում: Կրկին ինձ կապեցին շղթաներով: Նրանց մէջ կար մի գծուարիմատ փականք, որը նրանք կողպեցին: Ես չընդգլիմացայ: Նրանք հազցնում էին մի մեքենայ միտի վերայ:

Մենք անցանք ներքին բակը: Առաւօտեան օդը կենդանացրեց ինձ: Ես բարձրացրի գլուխս: Երկինքը պարզ էր, և արեգակի ջերմ ճառագայթները, երկար ծիւնելոյցներով ընդհատուած, գծազրում էին բանդի բարձր և մռայլ պատերի զազաթների վերայ լոյսի մեծ անկիւններ: Եղանակը իսկուպէս շատ հիանալի էր:

Մենք բարձրացանք գոլորակ և պտուտակաձև ոսնդուխքով, անցանք առաջին միջանցքը, յետոյ երկրորդը, յետոյ երրորդը, յետոյ բացուեց մեր առջև մի ցածր դուռն: Տաք օդը և ձայնե-

րի շշնչոցը շշմացրին ինձ: Այդ ամբողջի շնչառութիւնն էր՝ քրէադատների դահլճում: Ես ներս մտայ:

Ես յայտնուելիս՝ բարձրացաւ գէնքերի և ձայների աղմուկը: Նստարանները որսոտմամբ շարժեցին, միջնորմները ճռճռացին, և այն ժամանակ, երբ ես անցնում էի երկար դահլիճով, երկու շարք զինուորների միջով, ինձ թւում էր, որ ես մի կենտրոն եմ, դէպի որը ձգտվում են այն թելերը, որոնք շարժում են այդ բոլոր հետաքրքրուող և թեքվող երեսները:

Այդ բոլորին ես նկատեցի, որ տուանց շրջ-թաների եմ, բայց չեմ կարողանում մտաբերել, թէ որտեղ և երբ նրանցից ազատուեցի:

Յանկարծ տիրեց խորին լռութիւն: Ես հասայ մինչև իմ տեղը: Նոյն իսկ բոլորին, երբ ամբողջի մէջ դադարեց քաօը, նա ընդհատվեց նոյնպէս և իմ մտքերի մէջ: Յանկարծ պարզ հասկացայ այն, ինչ-որ մինչև այժմ անբձա-կան էր. հասկացայ, որ հատել է վճռական բո-լէն, և ես կանգնած եմ այստեղ՝ գտտավը-ճիւս լսելու համար:

Անհատանելի բան: Այդ միտքը այժմ բո-լորովին ինձ չը սարսափեցրեց: Պատուհանները բացուած էին, և օդը, քաղաքային ձայների

հետ միախառն, ներս էր մտնում փողոցից, դահլիճը հարսնատան նման փայլում էր, արեգակի ուրախ ճառագայթները տեղ-տեղ զծա-զրում էին շրջանակների լուսաւոր քառանկիւ-նիներ՝ յատակի վերայ—երկարած, սեղանների վերայ—ծուռ և պատերի անկիւնների վերայ—բեկուած, իսկ պատուհանների մօտ փայլող լոյ-սի խորձերի մէջ իւրաքանչիւր մի ճառագայ-թը ձևակերպում էր ոսկեփոշու մեծ մեծ հա-տուածակողմեր (prisme):

Պատաւորները դահլճի խորքում նայում էին ինքնագոհ կերպով, երևի ուրախութիւնից, որ շուտով կաւարտեն: Նախագահի երեսը, մեղմ, լուսաւորված մի աղակու անդրադարձ լուսով, առանձնապէս բարի և հեղ էր, երիտասարդ դատակիցը, համարեա, ուրախ-ուրախ շօշափե-լով իւր ծալէծալ օձիքը, խօսակցում էր մի ինչ-որ վարդազոյն գլխարկաւոր մանկահասակ կնոջ հետ, որ նստած էր նրա յետևում, անտարա-կոյս, ըստ խնամատարութեան:

Միայն երգուեալներն էին երևում գունա-թափ և տանջված, բայց այդ, երևի, յօգնու-նութիւնից և գիշերվայ անքնութիւնից էր:

Մի քանիսը նրանցից յօրանջում էին: Այ մի բան նրանց մէջ չէր արտայայտում, թէ այդ մար-

դիւ ժահուան դատաւճիռ են կարգացել. այդ բուրժուական բարի երեսների վերայ ես կարդում էի միմիայն կուշտ քնելու մեծ ցանկութիւն:

Ուղիղ իմ առջևիս պատուհանը բոլորովին բաց էր: Ես լսում էի, ինչպէս ափում ծաղկավաճառները ծիծաղում էին. իսկ պատուհանի ստորին պուոշի ծայրում մի ինչ-որ գեղեցիկ դեղնագոյն խոտիկ, երկու սալերի արանքում բուսած և արեգակի ճառագայթով ամբողջապէս պատուած, խաղում էր քամու հետ:

Արդ, ինչպէս կարող էր այդպիսի շնորհալի զգացմունքների մէջ ծագել օրհասական միտք: Զրջապատուած օդով և արեգակի լուսով, ես ուրիշ ոչինչ բանի համար չէի կարող մտածել, եթէ ոչ ազատութեան համար. յոյր փայլեց իմ մէջ այնպէս, ինչպէս ցերեկը փայլում էր շուրջս, և ես վստահաբար սպասում էի դատաւճիռիս, ինչպէս որ սպասում են ազատութեան և կեանքի:

Այն ինչ՝ եկաւ իմ փաստաբանը: Նրան սպասում էին: Երևում էր, որ նա հէնց նոր էր փառաւոր և ախորժակով նախաճաշել: Հասնելով տեղը, նա՝ ժպտալով երեսին՝ թեքվեց դէպի ինձ:— Ես յոյս ունեմ, — ասաց նա: — Աշմարիտ, — պատասխանեցի ես, թեթեւացած և նոյնպէս

ժպտալով:— Այո՛, — սկսեց նա նորից. — ես դեռ ոչինչ չը գիտեմ նրանց վճռի մասին, բայց հաւանօրէն է, որ նրանք հեռացնեն պաշտպանութիւնը և այն ժամանակ միայն առ միշտ տաժանակիր աշխատանաց դատապարտեն:— Ի՞նչ էք ասում, ողորմած տէր, — հակաճառեցի ես զայլացմամբ, — մահը հազար անգամ լաւագոյն է:

Այո՛, մահ. իսկ լետմոյ, — շշնջում էր ինձ մի ինչ-որ ներքին ձայն, — ինչով եմ վտանգում ինձ, այդ ասելով: Ե՞րբ է տեսնվել, որ դատաւճիռը կարգացվի ոչ կէս գիշերին, ոչ ջահերի լուսով, սեռ ու մռայլ դահլիճում, մի որ և է ցուրտ, անձրևալին ձմեռուայ գիշեր: Քայց օգոստոսին, առաւօտեան ութ ժամին, մի այդպիսի գեղեցիկ օր և այդպիսի բարի երդուեալներեց... անկարելի է: Եւ իմ աչքերը նորից սկսեցին զբաղվել արեգակի տակ գտնուող գեղեցիկ դեղին ծաղկով:

Յանկարծ նախադահը, որ սպասում էր միայն փաստաբանին, հրաւիրեց ինձ վերկենայ: Զինուորները պահապանական դիրք ընդունեցին, որպէս էլէքտրական ուժից ցնցուած, ամբողջ դահլիճը յանկարծակի ոտքի կանգնեց: Մի ինչ-որ աննշան կերպարանք, որ նստած էր դատապետից ցած՝ սեղանի մօտ, (կարծեմ այդ մար-

դը գրէֆեօն էր *) սկսեց խօսել և կարգաց
դատաւիճիւր, որ ճառել էին երգուեալները իմ
բացակայութեամբ: Սառն քրտինքը դուրս հո-
սեց իմ բոլոր անդամներէն: Ես լեռուեցի պա-
տին, որ չ'ընկնեմ:

— Փաստաբան, չունի՞ք դուք արդեօք ոչ
իսկ ասելիք պատժի կիրառութեան վերաբեր-
մամբ, — հարցրեց նախադաշնը:

— Ես, կարծեմ, այստեղ շատ բան կ'ասէի, բայց
միտս ոչինչ չեկաւ: Լեզուս կպել էր կոկորդիս:

Պաշտպանը վերկացաւ:

Ես իմացայ, որ նա աշխարհու է եր-
գուեալների վճիռը մեղմացնելու փոխանակ նը-
րանց նշանակած տուգանքի, մի ուրիշը երևան
հանել, նոյն իսկ այն, որը շատ վաղ չէր որ իմ
հոգին այնպէս խռովեց:

Երևում է զայրուիթը ինձանում սաստիկ
գօրեղ է եղել, որ դուրս է անցել մտքերիս տի-
րող հազարաւոր զգայութիւնների միջից: Ես կա-
մենում էի բարձրաձայն կրկնել նրան այն, ինչ-
որ արդէն ասել էի: Մահը հազար անգամ
լաւագոյն է: Բայց ես շնչարդելուցի, և
միայն կարողացայ կողտուութեամբ նրա ձեռից

*) Դատաւորի քտրտուղարը:

բռնելով, կանգ առնել տալ և ցնցողական ու-
ժով գոչել:— Ո՛չ:

Աւագ դատախազը ընդգլիմախօսեց փա-
տաբանին, իսկ ես նրան ականջ էի դնում ան-
միտ բաւականութեամբ: Յետոյ դատաւորները
դուրս եկան, ապա նորից ներս մտան, և նա-
խագահը կարգաց ինձ վճիռը:

— Պատապարտուած է մահուան, — ասաց
ամբօրէն: Եւ այն ժամանակ, երբ ինձ տանում
էին, ամբողջ այդ ժողովուրդը գլիմեց իմ ետեւից,
խորտակվող շինութեան զղրդմամբ: Իսկ ես...
ես գնում էի ցնորված: Հարբած: Իմ մէջ կա-
տարուեց մի յեղափոխութիւն: Մինչ մահավճիռը,
ես զգում էի, որ ջնջում եմ, ապրում եմ և սար-
տում եմ այն շրջանում, ինչպէս և ուրիշ մար-
դիկ, իսկ այժմ... այժմ ես պարզ նկատեցի իմ
և աշխարհի մէջ մի ինչ-որ ցանկապատ: Այլ ևս
ոչինչ ինձ չէր երևում այնպէս, ինչպէս առաջ:
Լայն և լուսաւոր պատուհանները, պայծառ արե-
գակը, վճիտ երկինքը, գեղեցիկ ծաղիկը, — ամենը
դարձել էր սպիտակ և դժգոյն, ամեն ինչ ընդունել
էր պատանի գոյն: Իմ ճանապարհի վերայ խռվող
մարդկանց, կանանց և երեխաների մէջ, յանկարծ
սկսեց ինձ երևալ մի ինչ-որ ուրուական:

Վանդակապատ պատուհաններով սկսեց
7/11-1922

կեղտոտ կառքը սպասում էր ինձ սանդուխքի մօտ: Մտնելով նրա մէջ, ես պատահամբ նայեցի հրապարակի վերայ: — Մահուան դատապարտուածը, — գոչում էին անցորդները, վազելով դէպի կառքը: Մառախուղի միջից, որ այժմ ծածկել էր ինձ համար բոլոր առարկաները, ես նկատեցի երկու մատաղահաս օրիորդներ, որոնք անչափ աչքերով հետևում էին ինձ: — Փառաւոր է, — ասաց կրտսերը, ծափ տալով. — կը տեսնենք վեց շաբաթից յետոյ:

XXX.

Գատապարտուած եմ մահուան . . . Դէհ, ինչ անենք: Յիշում եմ, ես կարդացել եմ մի ինչ-որ գրքում, որի մէջ միայն լաւն այն էր, թէ բոլոր մարդիկ՝ առանց բացառութեան՝ դատապարտուած են մահուան, միայն անորոշ ժամանակամիջոցներով: Ուրեմն ինչ մի առանձին փոփոխութիւն է եղել իմ դրութեան մէջ:

Այն բոլորից յետոյ, երբ դատաւճիռը կարդացվել է իմ գլխին, քանի մարդիկ են մեռել, որոնք երկար ապրելու յոյս են ունեցել: Քանիսներն են յառաջել ինձ, մատաղահաս, առողջ, ազատ, որոնք անշուշտ մտածել են տեսնել

թէ ինչպէս Գրեվի հրապարակի վերայ կընկնի իմ գլուխը: Որքան են և այնպիսիները, որոնք այժմ շարժում են, մաքուր օդ են շնչում, մըտնում են, դուրս են գալիս իրանց կամքով, այնուամենայնիւ ինձանից առաջ են ճանապարհուհուր:

Բայց յետոյ և այն պէտք է տեսլ, միթէ կեանքը ինձ համար այնպէս հրապարկէ է: Եւ իբրեւ, բանդի մօռայլը և սև հացը, դաժանակիրների կիսատակառից ածած մի բաժին պարզ ապուրը, բանդապետների և պահապանների հարուածները ու կոպտութիւնները — էս, որ այնպէս նուրբ դաստիարակուած եմ — և յետոյ՝ չ'տեսնել մարդկային ոչ մի էակ, որ արժան համարէր ինձ մի խօսք ասելու, կամ որին ես կարողանայի դիմել խօսքով, ամեն մի բոլոր սաղսել նրա համար, թէ ինքը ինչ պիտի անէս, կամ թէ քեզ ինչ պիտի անեն, — ահա գրեթէ այն միակ բարիքները, որոնք դահլիճը ինձանից պիտի խլէ:

Բայց և այնպէս, այդ սարսափելի է:

XXV.

Սև կառքը բերաւ ինձ այստեղ, այս զգուելի Բիսեթըրը:

Հեռուից այդ շինութիւնը, թերեւս, դուրկ չէ՝ մի տեսակ փառահեղութիւնից, նա ձգվել է մի բլրակի դադաթում և, մի լալտնի Հեռաւորութեան վերայ, դեռ ևս պահպանում է ինչ իմն իւր նախկին շքեղութիւնից, և ներկայանում է իբրեւ թաղաւորական մի ամբոյց։ Բայց, քանի դուք մօտենում էք, պալատը դառնում է ցեխածեփ, բեկբեկուած ատամները վիրաւորում են ձեր աչքերը։ Այդ թաղաւորական առաջնապատերի վերայ ծանրանում է մի տեսակ խալտառակութիւն և չքաւորութիւն, կարծես թէ, պատերը բորոտութեամբ վարակված լինին։ Ո՛չ պատուհանի շրջանակներ կան, ո՛չ աղակիներ, կան միմիայն Հաստ երկաթի վանդակներ, որոնց ալտտեղ ու ալնտեղ կպած է կամ տաժանակրի, կամ խելաղարի գունաթափ գէմքը։ Ահա՛ կեանքը մօտիկում։

Մ.

Դեռ ևս ես ներս չէի մտել, երբ երկաթի թաթերը ինձ տիրեցին։ Խստութիւնները աւելացան. ճաշի ժամանակ ոչ դանակ կայ, ոչ պատառաքաղ. մի քաթանի, ծակ տոպրակի նրման, անճոռնի, կարճ բաճկոն պատեց կռներս։

Իմ կեանքի համար պատասխանատու էին։ Ես խնդիր տուի՝ վճիռս վերաքննելու համար։ Կարող է այդ աւելորդ յապաղութեանց մէջ անցնել վեց կամ եօթ շաբաթ. իսկ ինձ հարկաւոր է պահպանել առողջ և անխնայ Քրեվի հրապարակի համար։

Առաջի օրերը ինձ հետ վարվում էին զրգուելի քաղցրութեամբ։ Բանդապետի հայացքները գուշակում են կառափնատ։ Բաղդաւորապէս, մի քանի օր անցած, սովորութիւնը չաղթեց։ Նրանք խառնեցին ինձ, միւս կալանաւորներին հետ, ընդհանուր կոպտութեան մէջ, և դադարեցին այլևս վարվել ինձ հետ այն սովոր քաղաքավարութեամբ, որ միշտ լիշեցնում էր ինձ դահճին։ Այդ դեռ բոլորը չէր։ Բարւոքումները տարածվում էին աւելի հեռու։ Նրիտասարկութիւնս, քաղցրախօսութիւնս, բանդալին քահանայի ուշադրութիւնը, իսկ, գլխաւորապէս, մի քանի լատինական խօսքերը, — որոնցով ես դիմեցի բանդապետին և որոնց նա չը հասկացաւ, — ինձ թոյլտուութիւն մատակարարեցին՝ շաբաթ մի անդամ ձեմելու միւս կալանաւորներին հետ, և հանեցին վրայիցս բաճկոնը, որի մէջ ես կենտաթափ էի եղել։ Նրկար տատանումներից չետոյ, ինձ համար բերին մին-

չև անգամ թուղթ, թանաք, գրիչ և ճրագ:

Ամենայն կիւրակի, պատարագից յետոյ, նշանակեալ ժամին, ինձ արձակում են բանդի գաւիթը: Այնտեղ ես խօսակցում եմ կալանաւորների հետ: Չէ կարելի, խօս: Նրանք, սակայն, շատ բարի տղերք են: Պատմում են ինձ իրանց արարմունքները և իմ մագերս փշաքաղում են: Բայց ես գիտեմ, որ նրանք պարծենում են: Սովորեցնում են ինձ իրանց լեզուով խօսել, «*այսինչ*», ինչպէս իրանք են ասում: Այդ մի ամբողջ լեզու է, նման մի ինչ-որ զգուելի ուռուցքի, ընդհանրացած լեզուին կպցրած, ինչպէս օրինակ մի խոց: Երբեմն յանկարծ, տարօրինակ եռանդ, սարսափեցնող պատկերաձևութիւն, *հասիարայի վերայ հաշտէնի* (նրանց լեզուով — ճանապարհի վերայ արիւն), *այսինչ* *այսինչ վերայ* (կախված լինել), որպէս թէ կախաղանի թռիլը բոլոր կախվածների ալրին լինէր: Գողի գլուխը ունի երկու անուն. Սօբօն, երբ նա նստում է, խորհում է, նիւթում է ոճիւր, իսկ Սոճ, երբ նրան դահլիճը կտրում է: Կան այլև կատակերգական դարձուածներ, — *էզէֆային իւլի* (ցնցոտաժողովի դամբիւղ), «*հասիարայի*» (լեզու), յետոյ ամենուրեք, ամեն քայլում տարօրինակ, գաղտնական, անպիտան և

կեղտոտ բառեր, Աստուած գիտէ որտեղից վերցրած, — *le taule* (դահլիճ), *la cone* (մահ), *la placarde* (գլխատման տեղ), և ինչ-որ մոդէսներ, սարդեր: Երբ լսում ես այդ լեզուն, երևակայում ես մի ինչ-որ կեղտոտ, փշոտ, ամենազգուելի ցնցոտու նման մի բան, որը յանկարծ ձեր առջև սկսէին թափ տալ:

Գոնէ այդ մարդիկ ինձ խղճում են: Միայն նրանք: Բանդապետը, Համարականները, փակակալները (ես նրանց վերայ չեմ բարկանում), ծիծաղում են և ինձ համարում են աւելի ոչինչ, եթէ ոչ մի իր:

XX.

Ես ահա ինչ եմ մտածել:

Ինձ տուած են միջոցներ գրելու, և իրաւ, ինչո՞ւ չը նստել և գրել: Բայց ինչ գրեմ: Փակուած չորս մերկ և պաղ պատերի մէջ, առանց օդատուութեան՝ ոտերիս համար, առանց երկնքի՝ աչքերիս համար, ամեն օր մեքենայաբար և տողտկութիւնից զբաղված լինելով այն սպիտակագոյն քառանկիւնիի դանդաղ գնացքով, որ դռանս փոքրիկ լուսամուտը ձևակերպում է հանդիպակաց մռայլ պատի

վերայ, և, ինչպէս որ քիչ առաջ արդէն ասացի, մէն-մէնակ ոճրագործութեան և պատժի, սպանութեան և մահուան մտքի հետ—կարող եմ ես մի բան արտայայտել, ես, որին այլ ևս ոչինչ չի մնում անել այս աշխարհում, և կարող է արդեօք այս բազմաչարչար և դատարկ գլխում ծագել մի բան, արժանի գրութեան:

Եւ ինչո՞ւ չէ: Եթէ իմ շուրջը անգոյն է և միատեսակ, իմ մէջ, հօ, փոթորիկ, կռիւ, ողբերգութիւն է: Միթէ այն միտքը, որ ինձ տիրել է, ամեն ժամ և ամեն րոպէ միշտ նորանոր ձևերով չէ ներկայանում, առաւել արիւնշալի, առաւել սարսափելի, քանի ես աւելի մօտենում եմ օրհասին: Ուրեմն, ինչո՞ւ չ'փորձել ինքս ինձ պատմել այն բռնաւորական և անյայտ տանջանքները, որ ես կրում եմ իմ առանձութեան մէջ. արդարեւ, հարուստ նիւթ է: Եւ որքան էլ իմ կեանքը կարճ լինի, բայց չարչարանքների, սարսափների ու տանջանքների մէջ, որոնցով լցուած է նա այս ժամից մինչև վերջինը, արժէ փչացնել այդ գրիչը և սպառել այդ թանաքամանը: Բայց և տանջանքները... նրանց պակասացնելու միակ միջոցը պարունակվում է նրանում, որ գիտես նրանց: Եւ, նկարագրելով նրանց, ես կ'թեթեւանամ:

Եւ յետոյ, ինչ որ էլ այս կերպով ես գրելու լինեմ, դուցէ և անօգուտ չ'լինի: Այդ մատեան է իմ չարչարանաց, ժամ ժամի ետևից, րոպէ րոպէի ետևից, տանջանք տանջանքի ետևից, եթէ միայն ոյժերս կը բաւականան հասցնել նրան մինչև այն ժամը, երբ ես ֆիզիքապէս այլևս անկարող կը լինիմ շարունակել նրան. այդ իմ տպաւորութիւններին պատմութիւնը, ըստ անհրաժեշտութեան, չը վերջացրած, բայց, կարելոյն չափ, լիակատար,—կարող է պարունակել իւր մէջ բարձր և խորին խրատ: Այդ հոգեւարք մտքի արձանագրութեան մէջ, այդ վշտերի աճող յառաջադիմութեան մէջ, դատապարտութեամբի այդ մտաւորական անատոմիայի մէջ, կարող են թագնուած լինել դատապարտողների համար շատ դասեր: Այդ ընթերցումը դուցէ պահէ նրանց ձեռքը, երբ առիթ կունենան մի ուրիշ անգամ քցելու մի գլուխ, որը մտածում է, մի մարդու գլուխ—այն բանի վերայ, որը իրանք կոչում են արդարադատութեան կշիռ: Կարելի է նրանց, այդ թշուառների, մտքովը անգամ երբէք չի անցել տանջանքների այն դանդաղ շարքը, որ թագնուած է մահավճուի շտապ ֆօրմուլայում (ձևադիր):

Գէթ երբ և իցէ կանդ առել են նրանք այդ դառն մտքի վերայ, թէ այն մարդու մէջ,—

որին նրանք գլխատում են, — ապրում է հոգի, որ յոյս է տաճում ապրելու, հոգի, որ չէ տրամադրուած մեռնելու: — Ո՛չ: Այդ ամենի մէջ նրանք տեսնում են միայն եռանկիւնի դանակի ուղաձիգ անկումը, և, ՚ի հարկէ, հաւատացած են, որ դատապարտուածի համար ոչինչ չէ եղել յառաջ, ոչինչ էլ չէ լինելու յետոյ:

Այս թերթիկները նրանց հաւատաստափ կ'անեն: Տպագրված լինելով, գուցէ նրանք երբ և իցէ, գէթ մի քանի ակնթարթ, նրանց միտքը կանդ առնել կը տան խելքի տանջանաց վերայ: Հէնց այդ տանջանքներն են, որ նրանք չեն գուշակում: Նրանք հիացած են նրանով, որ հնարել են միջոց մարդկանց սպանելու, առանց մարմնին չարչարանք պատճառելու: Բայց միթէ՞ հարցը սրանումն է: Ի՞նչ է նշանակում ֆիզիքական ցաւը, բարոյականի հետ համեմատած: Ողորմելի և զգուշի են օրէնքները, եթէ նրանք այդպէս են. կ'գայ ժամանակ և գուցէ այդ լիշատակարանները, թշուառի վերջին բարեկամները, կ'բերեն դէպի այդ...

Եթէ միայն, իմ մահիցս յետոյ, քամին չը ցրուի դաւթում այդ թղթի կտորները ցեխոտուած, կամ եթէ չեն նեխվի անձրեւում, իբրեւ կարկատան, կցպրած բանդապետի պա-

հականոցի կոտրատված ապակիների վերայ:

XXX.

Ապա ինձ ի՞նչ դրանից, որ այդ տողերը երբ և իցէ կարող են օգտաւէտ լինել ուրիշներին, որ նրանք կանգ առնել կտան դատապարտելու պատրաստ դատաւորին, որ նրանք կ'փրկեն թշուառներին, անմեղներին, կամ ոճրագործներին այն մահուան տագնապից, որին ես դատապարտուած եմ. — ինձ ի՞նչ, ես ի՞նչ կ'շահիմ: Իմ գլուխս կտրելու են, թո՛ղ ուրիշներինն էլ կտրեն: Ինձ ի՞նչ: Միթէ՞ արդարեւ ես կարող եմ խորհել այդպիսի լիմարութիւնների մասին: Աործանել կառափնարանը նրանից յետոյ, երբ ես արդէն բարձրացած կ'լինիմ նրա տախտակամածի վերայ, խնդրեմ խոնարհաբար, շատ հարկաւոր է:

Ի՞նչպէս, արեգակ, դաշտեր-երկրներանդ ծաղիկներով, առաւօտեան զարթնող թռչուններ, ամպեր, ծառեր, բնութիւն, ազատութիւն, կեանք, — այդ բոլորը այժմ ինձ համար չէ:

Աստուած իմ, ինձ փրկեցէք... ինձ: Աճմարիտ է արդեօք, որ այդ անկարելի է, որ ես պէտքէ մեռնեմ վաղը, այսօր, կարելի է, որ այդ անպատճառ լինելու է: Աստուած իմ: Այդ զար-

Հուրելի մտքից մարդ կարող է իւր գլուխը ջախճախել, բանդի պատերին տալով:

XXXX.

Կը հաշուեմ, ինչքան ժամանակ է մնում ինձ:

Երեք օր ժամանակամիջոց — կարդացուած վճուից յետոյ, բողոք ներկայացնելու համար:

Մի շաբաթ ձգտումներ քրէական դատարանում, որից յետոյ թղթեր, ինչպէս իրանք են ասում, ուղարկում են նախարարին:

Երկու շաբաթ ընկած կ'մնան նրանք նախարարի մօտ, որը մինչև անգամ չի էլ կասկածելու նրանց գոյութեան մասին, բայց այնուամենայնիւ յանձնելու է, որպէս թէ ինքը նայած է, վճուածին զատարանին:

Այնտեղ ճանապարհորդութիւն զանազան սեղանների վերայով, համարադրութիւն, արտադրութիւն ի մուտ, որովհետև գիլէօտինը (guillotine) գարծ շատ ունի, և ամեն մէկը պէտք է իւր հերթին սպասէ:

Երկու շաբաթ վերաքննութեան համար, թէ չեն պատճառել ձեզ արդեօք որևէ անարդարութիւն:

Վերջապէս, դատարանը բացվում է, սովո-

րաբար մի որևէ հինգշաբաթ օր, մերժում է մօտ քսանաչափ բողոքադրեր և ամբողջ կոյտը յետ է ուղարկում նախարարին, նա էլ ուղարկում է աւագ դատախազին, սա էլ արդէն գահճին: — Երեք օր:

Չորրորդ օրը, առաւօտեան, աւագ դատախազի օգնականը, իւր փողկապը կապելով, դատում է, թէ վերջապէս ժամանակ է թերևս այդ գործը վերջացնել: Այն ժամանակ, եթէ վճուակատարի օգնականը չէ տալիս որևէ նախաճաշիկ իւր բարեկամներին և եթէ ոչինչ նրան չէ խանգարում, վճուի իրագործութեան հրամանը զրկում է, արտագրվումէ, մատեան է գցվում, ուղարկվում է, և միւս օրը լուսարացին լսելի է լինում, թէ ինչպէս Գրեվի հրապարակի վերայ շինում են տախտակամածը, իսկ փողոցների սնունդներում բղաւում են յայտարարութիւն ցրուողների խռպոտ ձայները:

Հնգամենը վեց շաբաթ: Աղջիկը ճշմարիտ էր ասում:

Բայց ահա արդէն հինգ շաբաթ է, կարելի է և ամբողջ վեց — չեմ համարձակվում մէկ էլ համարել, որ ես նստած եմ այս խցի մէջ, Բիսեթրում. իսկ ինձ թուում է, որ ընդամենը երեք օր է: Այդ հինգշաբաթի օրն էր:

XX.

Ես գրեի եմ կտակս:

Ինչո՞ւ է պէտք այդ: Ես դատապարտուած եմ դատաստանական ծախսերի հատուցման, և ամբողջ իմ կալքս հաղիւ բաւականութիւն անի սրա համար: Գլխահատը էժան բան չէ:

Ես թողնում եմ ինձանից յետոյ մայր, կին, թողնում եմ զաւակ:

Փոքրիկ, երեք տարեկան մի աղջիկ, հեղիկ, վարդադույն և նիհարիկ, սև-սև մեծ աչիկներով և շագանակադույն մազերով:

Նա երկու տարի և մի ամսական էր, երբ ես վերջին անգամ նրան տեսայ:

Եւ այդպէս, իմ մահիցս յետոյ, երեք կրնամարդ կը մնան առանց որոշուի, առանց ամուսնոյ, առանց հօր: Երեք որբեր զանազան աստիճանի, երեք այրիներ, օրէնքի շնորհիւ:

Ասենք թէ իմ պատիժս արդարացի է: Բայց ինչ են արել այդ անմեղները: Ո՞ւր ինչ: Նրանց զրկում են պատուից, նրանց քանդում են, և այդ արդարադատութիւն է:

Խեղճ պառաւ մայրս դեռ ինձ չէ անհանգստացնում: Նա վաթսուին և չորս տարե-

կան է. նա այդ հարուածից կը մեռնի: Բայց եթէ մի քանի օր էլ ձգձգեց, միայն թէ տաք լինէր նրան, նա ոչինչ չի ասիլ:

Կնոջս համար նոյնպէս չը պիտի շատ ցաւել, նա մինչև այս պահ հիւանդ է և ցնորուածի պէս է: Նա նոյնպէս կը մեռնի, եթէ միայն բոլորովին չը խելագարուի: Ասում են, որ կլոսախելօքները երկարակեաց են լինում, գոնէ նրանց խելքը չէ տանջվում. նա քնում է, նա մի և նոյնն է, թէ մեռել է:

Բայց աղջիկս, իմ զաւակը, իմ խեղճ փոքրիկ Մարիամը, որը այժմ ծիծաղում է, խաղում է, երգում է, և ոչինչի համար չէ մտածում, — ահա թէ ում համար է սիրտս ցաւում:

XX.

Ահա ձեզ իմ խուցը:

Ութ քառակուսի ոտնաչափ: Տաշած քարից չորս պատեր, ուղիղ սալապատ լատակի վերայ լինված, որը միջանցքից մի աստիճան բարձր է:

Գունից դէպի աջ գտնվում է մի ինչ-որ խորշ, որ ծաղրանկար է քննարանի: Այնտեղ գցում են յարդի մի կասկոց, որի վերայ

կարծում են, թէ կալանաւորը քնում և հանգըստանում է, ամառ ձմեռ քաթանի վարտիկն և բաձկոնակը հագին:

Իմ գլխիս, երկնքի նման, սև կամարը, կարծեօք, նետաձև է (եթէ չեմ սխալվում), որից կախուած են սարգոստայնների հաստ շերտեր, ինչպէս ցնցոտիներ:

Եւ չ'կայ ոչ մի պատուհան, ոչ մի օդանցք. դուռը պատած է երկաթով:

Ներդուրծիւն, դռան մէջտեղում, վերեւում, կայ մի ծակ, իննը քառակուսի բթաչափ, խաչաձև վանդակով, որը զիշերը բանդապետը փակում է:

Խցի ետեւում բաւականին երկար մի միջանցք կայ, որը լուսաւորվում է և պատի վերևի նեղ օդանցքներից դովացնում, և բաժանված է զանազան մասների, որոնք միմեանց հետ հաղորդվում են ցած և կիսաբոլորակ դռներով. ամեն մէկը այս բաժանմունքներից ներկայացնում է մի ինչ-որ նմանութիւն նախասենեակի՝ աչնալիսի խցի համար, որպիսին իմն է: Այդ խցերում, բանդալին կառավարչի հրամանով, իբրև սլատիթ, փակում են յանցաւորներին: Առաջին երեք խցերը նշանակուած են մահապարտների համար, որովհետև, աւելի մօտ լինելով պահականոցին,

Նրանք առաւել յարմար են հսկողութեան համար:

Այդ բանդերը միակ մնացորդներն են նախնի Բիսեթրեան ապարանքից, որ կառուցել է տաւն և հինգերորդ դարում Կարդինալ Վինչեստրը, նոյն իսկ այն Վինչեստրը, որ այրեց Փաննա Վ'Արքին: Ես այդ լսել եմ հետաքրքիրներից, որոնք անցեալները եկել էին իմ բնակարանը և նայում էին ինձ հեռուից, ինչպէս վայրենի գազանին գազանանոցում: Բանդապետը հինգ ֆրանկ ստացաւ:

Մոռացայ ասել, որ իմ դռան առջև զիշեր և ցերեկ կանգնած է հերթակալ պահապանը, և որ իմ աչքերս ընկնելով դռան, միշտ հանդիպում են նրա երկու աչքերին, որոնք միշտ անթարթ, միշտ բաց են:

Բայց սակայն կարծում են, որ այս քարեայ արկղի մէջ լույս և օդ կայ:

XXI.

Յերեկը չի սկսվել, իսկ ինչ կ'հրամայէք անել զիշերը: Իմ մէջ ծագեց մի միտք: Ես վերկացայ և կանթեղով սկսեցի նայել իմ բանդի պատերին: Նրանք նախշուած են արձանադրութիւններով, նկարներով, տարօրինակ

պատկերներով, անուններով, որոնք խառնվում են միմեանց հետ և ջնջվում մէկը միւսով: Կարծեօք, ամեն մի դատապարտեալ կամեցել է իրանից յետոյ, զոնէ աշտոեղ, մի հետք թողնել: Այստեղ կայ և՛ մատիտ, և՛ կաւիճ, և՛ ածուխ, տառերը սև, սպիտակ, դորշ, յաճախ քարի մէջ խոր քանդակած, երբեմն ժանդոտած, իբր թէ արիւնով լինի գրված: Անկասկած, առելի խաղաղ տրամադրութեան մէջ ես հետաքրքրուած կ'պարապէի այս տարօրինակ գրքով, որը էջ առ էջ բացվում է իմ աչքիս առջև խցիս ամեն մի քարի վերայ: Ես բաւականութեամբ կ'վերաստեղծէի մի ամբողջութիւն այդ սալաքարերի վերայ ցրված մտքերի հատուածներից, մարդուն կ'գտնէի անուան ներքոյ, մարմին և հոգի կտայի աղավաղուած արձանագրութիւններին, աղճատուած դարձուածներին, ալլանդակուած անգլուխ մարմնին, ինչպէս նրանք, որոնք այդ ամենը զրել են: Նոյն իսկ սնարիս վերայ կան երկու բոցավառուող սրտեր, նետով խոցուած, իսկ վերևում այս արձանագրութիւնը. «Սէր 'ի կեանս»: Երկար ժամանակով չէր յանձն առել թշուառը իւր վերայ այդ պարտականութիւնը:

Նրանց շարքում կար եռանկիւնի գլխարկի նման մի բան, սրա տակ մի փոքրիկ, կոպիտ

կարած պատկերիկ և այս բառերը. — «Կեցցէ՛ կայսրը, 1824»:

Կրկին բոցավառուող սրտեր մի արձանագրութեամբ հանդերձ, որ կարի յատուկ է բանդային կեանքին. «Սիրում և պաշտում եմ Մատեօ Գանվենին, Ժակ»:

Հանգիստակոց պատի վերայ կարգում ես Պապիւս անունը: Գլխաղբի Պ-ն կերտուած է զրուագներով և բազմազան զարդարած:

Անվայել երգի մի հատուած:

Մի զգակ, քարի մէջ բաւականին խոր քանդակած, իսկ ցածում՝ Բաշիւ. — Հասարակական — Լիւն: Սա Լարոշելեան տառնապետներից մէկն էր: Խեղճ երիտասարդ, ինչպէս զգուշի են նրանց քաղաքական անհրաժեշտութիւնները: Մի՛ մըտքի, մի՛ երազի, մի՛ որևէ վերացականութեան համար այդ սաքսափեցուցիչ իրականութիւնը, որ կոչվում է գլխահատ: — Եւ ես զեռ դանդառվում եմ, ես թշուառս, որ դործել եմ իսկական ոճիւր, որ արիւն եմ թափել:

Սակայն բաւական է զննել պատերը: Յանկարծ անկիւնում ես տեսայ մի սպանիչ պատկեր, սպիտակ զծերով նկարած, — պատժարանի պատկերը, որ գուցէ արդէն սպառնաստվում է ինձ համար: Քիչ մնաց կանթեղը ձեռիցս վայր էի գցում:

XXII.

Ես նորից և շտապով նստեցի լարդի վերայ, խոնարհելով գլուխս ծոնկերին: Յետոյ սակաւ առ սակաւ ցրուեց իմ մանկական սարսափը, և ինձ տիրեց տարօրինակ հետաքրքրութիւն՝ շարունակելու իմ պատերի ընթերցումը:

Պատկերասրահի անուան մօտ ես պոկեցի փոշու հաստ շերտով ծածկուած սարդի մի ստտայն, որ կախուած էր պատի անկիւնում: Այդ սարդոստտայնի տակ չորս թէ հինգ անուններ կային, որոնք լաւ պահպանվել էին միւս շատերի մէջ, որոնցից մնացել էին միմիայն բիծեր: — «Գօտեն. 1815»: — «Պուլեն. 1818»: — «Ժան-Մարտեն, 1821»: — «Կաստեն, 1823»: Ես կարդացի այդ տնունները և չարազուշակ վիշոյութիւններ պաշարեցին ինձ: Գօտենը իւր եղբորը երկու մաս էր արել և գիշերով գլուխը քցել էր ջրհորի մէջ, իսկ մարմինը՝ աղբի փոսը: Պուլենը սպանել էր իւր կնոջը: Ժան-Մարտենը ատրճանակով կրակ էր տուել իւր հօրը, երբ ծերունին պատուհանը բացելիս է եղել: Կաստենը — մի բժիշկ է, որ թունաւորել է իւր բարեկամին, և բժշկելով նրան այն ցաւից, որը հէնց ինքն էր

նրա գլխին կապել, դեղի փոխարէն նորից թոյն էր խմացրել նրան: Իսկ սրանց կողքին՝ Պատկերասրահ, այդ սարսափելի խելագարը, որ սպանել էր իւր զաւակներին, գանակի հարուածներ գլուխներին տալով:

Ահա, մտածեցի ես, և տենդային սարսուռը վազեց իմ ոսկորների միջով, ահա ինչպիսի հիւրեր են եղել այս խցի մէջ ինձանից առաջ: Այստեղ, միւսնոյն սալի վերայ, ուր այժմ ես նստած եմ, այդ արեան և սպանութեան մարդիկը խորհել են իրանց վերջին մրտածմունքները. հէնց այս պատի մօտ, այս նեղ քառանկիւնի մէջ, նրանք պտտուել են վերջին բոլորներում, ինչպէս վայրենի զազաններ: Կարճ ժամանակամիջոցներ են նրանց բաժանել միմեանցից: Ինչպէս երևում է, այս բանդը չէ դատարկվում: Նրանք թողել են իրանցից յետոյ տաքացրած տեղ, և թողել են նրան ինձ համար: Ըստ իմ կարգին, ես էլ կ'հետեւիմ նրանց դէպի Կլամարեան գերեզմանատուն, որտեղ այնպէս լաւ բուսնումէ խոտը:

Ես ոչ երեւակայող եմ և ոչ էլ սնոտիապաշտ: Երեւի, այդ մտածմունքներից ինձանում առաջացել է տենդ, որովհետեւ անուրջների մէջ յանկարծ ինձ երեաց, որ այդ անունները այր-

վում են, ինչպէս կրակ, սե պատի վերայ, աւելի և աւելի զօրեղանող ձայնը հնչեց ականջներումս, կարմրագոյն լոյսը ներհոսեց աչքերիս մէջ, և յետոյ ինձ այնպէս երևաց, որպէս թէ բանդումս մարդիկ սկսեցին մանգալ, տարօրինակ մարդիկ, որոնք տանում էին իրանց գլուխները ձախ ձեռքով, և բռնած էին այդ գլուխները բերաններից, ցրովհետև նրանց վերայ մազ չկար, բոլորները ինձ բռունցք էին ցոյց տալիս, բացի հայրասպանից:

Սարսափի մէջ ես ծածկեցի աչքերս, այն ժամանակ ամեն ինչ ինձ համար դարձաւ աւելի պարզ:

Երազ էր այդ, տեսիլ, թէ երևակայութիւն—ջգիտեմ, միայն ես կը խելագարվէի, եթէ ժամանակին չէր զարթեցրել ինձ մի նոր յանկարծակի զգացողութիւն: Ես պատրաստ էի մէջքիս վերայ ընկնելու, երբ յանկարծ զգացի, որ իմ մերկ ոտիս վերայ սողում է մի սառն մարմին թաւոտ ոտիկներով: Այդ սարդն էր, որ ինձանից վախեցած փախչում էր:

Ես սթափուեցի:—Օհ, զարհուրելի տեսիլներ:—Ո՛հ: Այդ իմ դատարկուած և ցնցուող ուղեղի ծուխն էր, զառանցքն էր: Մակրետեան ցնորքները, մեռեալները մեռած են, իսկ սրանք

վաղուց: Նրանք պինդապինդ փակուած են գերեզմաններում, իսկ գերեզմանը բանդ չէ, որտեղից կարելի է փախչել: Ապա ինչից ես այդպէս վախեցայ:

Գերեզմանի զուները ներսից չեն բացվում:

XIII.

Այս օրերը ես տեսայ զգուելի մի բան:

Օրը նոր էր բացուել, և բանդը աղմկով լցուել էր: Լսվում էր, թէ ինչպէս բացվում ու փակվում էին ծանր դռները, ձռռռում էին սողնակները և երկաթի փականքները, զրնգզրնգում էին բանդապանների գօտիներում ձօձվող բանալիների կապոցները, տատանվում էին վերից մինչև վայր սանդուխքները արագ քայլերից, և լրսվում էին միջանցքի երկու ծալրերից միմեանց կոչող ձայներ: Իմ խցի հարեանները, պատժուած կալանաւորները, սովորականից աւելի ուրախ էին: Ամբողջ Բիսեթըրը, կարծես, ծիծաղում, երգում, վազում, պարում էր:

Միայն ես միայնակ, համը՝ այս աղմուկի մէջ, անշարժ՝ այդ շարժման մէջ, ապշած և կենտրոնացած, այո, միմիայն ես էի միայնակ ականջ դնում:

Անցաւ մի ինչ-որ համարապահ:

Ես սիրտ արի նրան կանգնեցնել և հարցրի. Տօն է բանդում:—Տօն է, եթէ որ կամենում էք,—պատասխանեց նա:—Այսօր շղթաւում են տաժանակիրներին, որոնց վաղը Տուլօն պիտի ուղարկեն: Կամենում էք նայել: Այդ ձեզ կ'ըզուարճացնի:

Այնպիսի բանդարկեալի համար, որպիսին ես եմ, ամեն մի տեսարան զիւտ է, որքան էլ նա զգուելի լինէր. ես համաձայնութեցի դուարձանալ:

Համարապահը, սովորական նախազգուշութիւնից չետոյ, որպէս զի բոլորովին միամիտ լինի իմ կողմից, տարաւ ինձ մի փոքրիկ, դատարկ և առանց կահ կարասիքի խուց, որտեղ կար մի փոքրիկ լուսամուտ երկաթեայ վանդակներէ ետեւում, բայց իսկական լուսամուտ, որտեղից կարելի էր տեսնել իսկական երկինքը:

—Ահա,—ասաց նա,—այստեղից ձեզ ամեն ինչ տեսանելի և լսելի կ'լինի: Գուք մէնակ կը լինիք այդ օթեակում, ինչպէս արքայ:

Այս ասելով, նա գուրս եկաւ, կողպեց իմ ետեւից փականքները և սողնակները:

Պատուհանը նայում էր դէպի բաւական մի ընդարձակ քառանկիւնի գաւիթ, որի

չորս կողմով բարձրանում էր վեց լարկանի կոփածոյ քարից կառուցած մի մեծ շինութիւն: Գլխաւոր է մարդուն պատկերացնել աւելի զգուելի, մերկ և տխուր մի բան, քան այդ քառանկիւնի առաջնապատը, ծակծակած բազմաթիւ վանդակապատ պատուհաններով, որոնց մէջ՝ ցածից մինչ վերեւ՝ ցցուած էին կոյտ-կոյտ նիհար և գունաթափ երեսներ, մէկը միւսով ճմլած, ինչպէս քարերը պատի մէջ, երեսներ, որոնցից ամեն մէկը երեւում էր այնպէս, իբր թէ շրջանակի մէջ լինէր՝ երկաթի վանդակների քառանկիւնիւմ: Սրանք բոլորը կալանաւորներ էին, առայժմ դեռ հանդիսատեսներ, իսկ հանդիսի մէջ ապագայ զերասաններ: Նրանք նմանում էին քաւարանից դէպի դժոխք տանող մուտքերի մօտ կանգնած խեղճ մեղաւորներին:

Բոլորը լուծեամբ նայում էին առայժմ դէպի դատարկ գաւիթ: Նրանք սպասում էին: Այդ շրջած և անդոյն երեսների մէջ, տեղտեղ, փայլում էին մի քանի թափանցող և կենդանի աչքեր, իբրև հրաչին կէտեր:

Գաւիթը շրջապատող քարեայ քառանկիւնին չէ կապում նրան ամեն կողմից: Չինութեան չորս առաջնապատերից մէկը (արևելեանը) մէջտեղից բաժանուած է, և միաւորաց-

րած է հարևան պատի հետ երկաթեայ վանդակապատով: Այդ դռները տանում են դէպի միւս բակ, որը քիչ փոքր է առաջինից. այդ էլ շրջապատուած է պատերով և փոքրիկ, սևացած աշտարակներով:

Գլխաւոր բակի շուրջը՝ պատերի տակով՝ ձգուած են քարէ նստարաններ: Մէջտեղում բարձրանում է մի երկաթեայ ծռուած ձող, որ նշանակուած է լապտերի համար:

Տառներով ժամը խփեց: Ետեւի մեծ դռները, որ ծածկուած են խորքում, լանկարձ բացվեցին: Մի սալ՝ ուղեկցութեամբ մի քանի կեղտոտ և թուլակազմ զինուորների—կապոյտ համազգեստներով, կարմիր ուսնոցներով և դեղին գօտիներով,—ծանրօրէն և որոտմամբ ներս մտաւ բակը, իբր թէ կոտորոված երկաթ էր բերում: Այդ տաժանակիրներին ուղեկցող զինուորների խումբն և շղթաները էին:

Նոյն րոպէին, կարծես, աղմուկը դադարեցրեց ամբողջ բանդը. պատուհանների հանդիսատեսները, որ մինչև այժմ անշարժ և հանդարտ էին, թնդացին ուրախական աղաղակներով, երգերով, սպառնալիքներով, լիշոցներով, միախառնուած՝ լսողութեան համար դառն՝ քրքիջի ճայթիւնների հետ: Նայելով նրանց վերայ, կարելի էր

մտածել, որ այդ սատանայական տիպարներ էին: Ամեն մի երեսը ծամածռութիւն էր. բռուցքները դուրս եկան վանդակներից, ձայները բղաւեցին, աչքերը փայլեցին, և ինձ համար սարսափելի էր տեսնել կիսամարած մոխրի տակից այդքան կայծեր:

Այդ միջոցին վերակացուները,—որոնց մէջ նշմարվում էին՝ շորերի մաքրութեամբ ու երեսների վերայ յայտնված սարսափով՝ մի քանի հետաքրքիրներ, Փարիզից եկած,—բոլորովին անվրդով կերպով սկսեցին գործել: Նրանցից մէկը վեր ելաւ սալի վերայ և գցեց ընկերներին շղթաներ, վզնոցներ և մի ամբողջ կոյտ կտաւի վարտիկներ: Այստեղ նրանք բաժանեցին աշխատանքը, մի քանիսը գնացին՝ բակի անկիւնում ձգելու երկար շղթաները, որոնք նրանց տարօրինակ լեզուով կոչվում էր պարտիկներ. միւսները փռում էին սալալատակի վերայ ռաբատներ, այսինքն շապիկները և անդրաւարտիկները. իսկ ամենահասակացողները տնտղում էին, իրանց հարկւրապետի, մի փոքրիկ կարճահասակ ծերուկի, հսկողութեան տակ, մէկ-մէկ երկաթեայ վզնոցները, որոնք հէնց այստեղ էլ փորձում էին, սալալատակին խփելով և կայծեր հանելով: Եւ այդ բոլորը կատարվում էր կալանա-

ւորներն ծաղրական աղաղակներն հետ. սրանց բղաւոցին միախառնվում էր տաժանակրներն բարձրաձայն ծիծաղը, որոնց համար այդ ամենը պատրաստվում էր և որոնք երևում էին դէպի փոքր բակը բացուող, հին բանդի վանդակների ետեւից:

Երբ այս բոլոր պատրաստութիւնները վերջացան, մի պարոն՝ արծաթագարդ նշանազդեստով, որին կոչում էին պարոն վերաբար, հրաման տուեց բանդի պարոն աւաշին, և ահա, մի ըսպէից յետոյ, երկու թէ երեք մեծ դռներ միանգամից դուրս թողին բակը զդուելի, աղմկալի, պատառոտված մարդկանց մի բազմութիւն: Այդ տաժանակրներն էին:

Նրանց յայտնվելը կրկնապատկեց ուրախական աղաղակները պատուհաններում: Նրանցից մի քանիսին — տաժանակրութեան մէջ հռչակված անուններին — ողջունեցին աղաղակների և ծափահարութիւնների ճալթուններով, որոնց նրանք ընդունում էին մի տեսակ հպարտ համեստութեամբ: Մեծամասնութիւնը կրում էր գլխարկի նման մի բան, բանդային յարգից ինքնուրույն զործած, և բոլորը ամենատարօրինակ ձևով, որպէս զի գիւղերում և քաղաքներում գլխարկը ուշադրութիւն դարձնէ

գլխի վերայ: Սրանց աւելի շատ էին ծափահարում: Մէկը նրանցից յարուցեց առանձին ճալթումն հոգեզգածութեան. սա մէկ տասն և եօթ տարեկան պատանի էր, մատաղահաս օրիորդի գէմքով: Նա դուրս եկաւ գաղտնի բաժանմունքից, որտեղ նստել էր մի շաբաթի չափ. իւր խցի յարդից նա հնարագործել էր իւր համար շորեր, որի մէջ փաթաթվել էր ոտից ցորլուխ, և անիւի նման ներս զլորուեց բակը, օձի արագաշարժութեամբ: Այդ ծաղրածուն դատապարտուած էր գողութեան համար: Բարձրացաւ ծափահարութեան և ուրախական աղաղակների փոթորիկ: Տաժանակրները պատառնանում էին, և դուրս եկաւ մի սարսափեցուցիչ տեսարան, ճանաչուած տաժանակրների և թեկնածու տաժանակրների մէջ այդ ուրախութեան խառնուրդից: Կար աչնտեղ և հատարակութիւն, որ լաղկացած էր վերակացուններից և վախեցած ալցելունքից, բայց սձիւրը ալգանում էր նրան և սոսկալի պատուհասը վերափոխում էր ընտանեկան ուրախութեան:

Քանի որ նրանք յայտնվում էին, նրանց ներս էին տանում՝ երկու շարք ուղեկցող զինուորների միջով՝ վանդակապատ դռան ետեւի փոքրիկ բակը, որտեղ նրանց սպասում էր բժըշ-

կական քննութիւնը: Այնտեղ ամեն մէկը նրանցից գործադրում էր իւր վերջին աշխատանքը, որ ճանապարհորդութիւնից ազատուի, ներկայացնելով մի որ և է առիթ տկարութեան—ցաւազար աչքեր, կաղոտ, հաշմոտ ձեռներ: Բայց համարեա՞ միշտ նրանք յայտնվում էին տաժանակիր աշխատանքի համար պիտանի, և այն ժամանակ ամեն մէկը անհոգաբար մխիթարվում էր, մի ըոպէում մոռանալով ամբողջ կեանքի հնարած ցաւը:

Փոքր բակի վանդակապատը բացուեց: Պահապանը սկսեց նրանց այլուբենով կանչել, և այն ժամանակ նրանք դուրս էին դալիս մէկդ—մէկու ետեւից, և ամեն մի տաժանակիր կանգնում էր մեծ բակի անկիւնում, իւր պատահական—ըստ գլխատառի—ընկերի հետ: Այդ կերպով ամեն մէկին նշանակուած է իւր տեղը, ամեն մէկը տանում էր իւր շղթան մի շարքով անձանօթի հետ, և եթէ պատահում էր, որ տաժանակիրը ունէր ընկեր, շղթան նրանց անջատում էր: Վերջինը թշուառութիւններից:

Երբ այդ կերպով նրանցից երեսնաչափ մարդ դուրս եկան, վանդակապատը փակեցին: Պահապանը նրանց ուղղեց փայտով և ձգեց նրանցից իւրաքանչիւրի առաջ մի-մի քաթանի

շապիկ, բաձկոն և վարտիք, յետոյ նշան տուեց և բոլորները սկսեցին մերկանալ: Անսպասելի մի դէպք, կարծես թէ, դիտմամբ այդ անարգանքը վերափոխեց տանջանքի:

Եղանակը մինչ այժմ բաւական տանելի էր, և եթէ հօկտեմբերեան քամին սառցնում էր օդը, բայց և այնպէս երբեմն նա բացում էր գորշ ամպերի մէջ ձեղքեր, որտեղից ընկնում էր արեգակի ճառագայթը: Բայց հէնց որ տաժանակիրները հանեցին բանդային ձորձերը, նոյն ըոպէին, երբ նրանք մերկ յանձնել էին իրանց պահապանների կասկածոտ զննողութեան և քաղաքացւոց հետաքրքիր հայացքին, որոնք պտտում էին նրանց շուրջը, զննելով նրանց ուսերը,—երկինքը սևացաւ, տեղաց աշնանային սառն տարափր և, ինչպէս դուլից, անձրևը շոշոռաց ամբողջ բակում, բաց գլուխների, տաժանակիրները մերկ մարմնի, նրանց ողորմելի ցնցոտիների վերայ, որ թափուած էին սալայատակում:

Մի ակնթարթում ամբողջ բակը մաքրուեց բոլորից, բացի պահապաններից և զինուորներից: Փարիզեան բուրժուաները այստեղ—այնտեղ, պատշգամբների տակ, պատսպարուեցին:

Իսկ տարափր թափվում էր, ինչպէս դուլից: Բակում մնում էին միայն տաժանակիրները,

մերկանդամ և թրջուած, հեղեղուած սալայա-
տակի վերայ: Գերեզմանական լուսթիւնը յա-
ջորդեց նրանց աղմկալից խօսակցութեան: Նրանք
զօղզօղում էին, ատամները չխչխկացնելով. նը-
րանց նիհարած ոտները, նրանց քշկուտ ծունկերը
միմեանց էին խփվում, և ցաւալի էր տեսնել,
ինչպէս նրանք քաշում էին իրանց կապտած
մարմնի վերայ թրջուած շտպիկները, բաճկոն-
ները, վարտիքները, որոնց կարելի էր քամել:
Մերկութիւնը աւելի տանելի կ'ըլնէր:

Մէկը միայն, մի ինչ-որ ծերունի, գեռ-
պահպանում էր մի քիչ զուարթութիւն: Թաց
շտպիկով սրբվելով, նա ստաց, որ այդ բանը
ծրագրում չէ եղել, յետոյ ծիծաղեց, ցոյց տալով
իւր բռունցքը երկնքին:

Երբ նրանք արդէն հաղան ձանապարհոր-
դական հանդերձները, նրանց տարան խմբերով,
քսանից մինչև երեսուն մարդ, բալի միւս ան-
կիւնը, որտեղ նրանց սպասում էին սալայատակի
վերայ ձգուած կապանքները ¹⁾: Այս կապանք-
ները ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ երկար և ամուր
շղթաներ, ամեն մի երկու ոտնաչափում ընդ-
հատուած ուղղաձիգ ուրիշ աւելի կարճ շղթա-

¹⁾ cordon.

ներով, որոնց ծալքին պնդացրած է քառան-
կիւնի վզնոց, որը բացվում է միւս ծալքից
ծղենիի և երկաթեայ նիզի միջնորդութեամբ:
Այդպիսի վզնոցների մէջ սեւեռում են դաժա-
նակրի վիզը արշաւանքի ամբողջ ժամանակը:
Այդ կապանքները, ղետնին ձգած, բաւական
լաւ պատկերացնում են ձկան ողնաշարի ոսկրը:

Գաժանակիրներին նստեցրին յետի մէջ,
թաց սալայատակի վերայ, չափեցին վզնոցները
նրանց վերայ, և յետոյ երկու զոյւշ դարբիններ,
ձեռքի սալերով զինուած, բեւեռեցին նրանց
սառը երկաթին, ահագին կռանների զօրեղ
հարուածներով: Այդ լոպէն զարհուրելի է, ամե-
նահամարձակները դունաթափվում են: Թիկուն-
քին յենած՝ սալին տուած իւրաքանչիւր հա-
րուածից ցնցվում է պացիենտի կզակը. մի փոք-
րիկ շարժողութիւն դէպի յետ, և զանգը կարող
է փշրուել, իբրև ընկոյզի կեղև:

Այդ գործողութիւնից յետոյ, նրանք տըխ-
րեցին: Լսվում էր միայն շղթաների շառաչիւ-
նը, և երբեմն բղաւոց և պահապանների մի որ
և է յամառի մէջքին տուած փայտի խուլ հա-
րուածը: Կային և աչնալիսները, որ լալիս էին,
ծերունիները ցնցվում էին, վեր էին թռչում և
շղթաները կրծոտում: Ես զարհուրանքով նայում

էի այդ չարագուշակ կիսադէմքերին՝ երկաթի շրջանակներին մէջ:

Այդ կերպով, բժշկական քննութիւնից յետոյ—վերակացունքի քննութիւնն էր, վերակացունքի քննութիւնից յետոյ—բւեռումը: Երեք գործողութիւն կայ այս ներկայացման մէջ:

Արեգակը դուրս եկաւ: Կարծես, նա մի ակնթարթում վառեց այդ բոլոր գլուխները: Դաժանակէրները միանգամից բարձրացան, կարծես, մի ինչ-որ բան նրանց հրեց: Հինգ կապանքներ յանկարծ բռնեցին ձեռք ձեռքի և այս կերպով կազմեցին ահագին շրջան լատտերի շուրջը: Նրանք սկսեցին պրատուել, այնպէս որ մարդու աչքերը շողվում էին: Նրանք բոլորը երգում էին դաժանակի երգը, մի ինչ-որ ողբերգ նրանց տարօրինակ լեզուով, երբեմն ցաւալի, երբեմն կատաղի և ուրախալի եղանակով: Ճամանակ առ-ժամանակ վայրենի աղաղակները, ջախջախված և հեացող քրքիջի ձայնները միախառնվում էին խորհրդաւոր բառերի հետ: Իսկ վայրենի ձայնարկութիւնները, իսկ շղթաների ներգաշնակ շառանչիւնները, որոնք ծառայում էին որպէս նուազարան այդ իրանց զորնկղրնկոցից աւելի աղմկալի՝ երգեցողութեան: Եթէ ինձ հարկաւոր էր շաբաթի պատկերացումը, ես

չէի ցանկանալ ոչ լատագոյնը, ոչ վատագոյնը:

Գաւիթը բերին մի մեծ փայտեայ սակառ: Պահապանները փայտեով ընդհատեցին դաժանակներին պարը և մօտեցրին նրանց փայտեայ սակառին, որի մէջ լողում էր մի ինչ-որ խոտ, մի ինչ-որ ծխուող և կեղտոտ հեղուկի մէջ: Նրանք սկսեցին ուտել:

Յետոյ, ճաշելով, նրանք ապուրի մնացորդը թափեցին սալալատակի վերայ, ամենքը դէն գցեցին սև հացը և նորից սկսեցին պարել ու երգել: Ըստ երևոյթին, այդ նրանց թոյլ է տրուած սևեռելու օրը և յետագայ գիշերը:

Ես այդ տեսարանին նայում էի այնպիսի ազահուլութեամբ, սրտատրուի, միևնույն ժամանակ, և ուշադիր հետաքրքրութեամբ, որ ինքս ինձ մօռացել էի: Մեղկութեան խորին զգացմունքը ինձ ամբողջովին շրջապատեց, և նրանց քրքիջը ստիպեց ինձ լաց լինել:

Յանկարծ, այն խորին մտախոհութեան մէջ, ուր ես ընկղմուած էի, զգացի, թէ ինչպէս դադարեց և լուեց մօնջող շրջանը: Յետոյ, բոլորի աչքերը դարձան դէպի այն պատուհանը, որի մօտ ես կանգնած էի:—Դատապարտուածը, դատապարտուածը, — բղաւցին նրանք ամենքը, ցոյց տալով ինձ մատներով, և

ցնծութեան ճաշթիւնները կրկնապատկուեցին:

Ես, կարծես, բւեռւեցի տեղումս:

Տարակուսում եմ, նրանք ինչից ինձ ճանաչեցին և ինչպէս կարողացան ճանաչել:

— Բարով, բարով, — միմեանց ընդհատելով կոչում էին նրանք գէպի ինձ: Մէկը, զրեթէ դեռ պատանեակ և մշտնջենական աքսորանքի դատաւարաւուծ, փալլուն, արճազոյն երեսով, նախից ինձ նախանձով և ասաց. «Բաղդատոր է, նրան կը կրծոտեն: Մնաս բարով, բնկեր»:

Գծուար է ասել, թէ ինչ էր կատարւում իմ մէջ: Ես, արգարեւ, նրանց ընկերն էի: Գրեվը Տուլօնի քոյրն է: Ես մինչև անգամ նրանցից ստոր էի, նրանք ինձ պատիւ էին անում: Ես տարտեցի:

Այո, ես նրանց ընկերն էի: Մի քանի օր ուշ, և ես կարող էի նրանց համար տեսարան լինել:

Ես մնացի պատուհանի մօտ անշարժ, կաշկանդված, չաղթահարուած: Բայց, երբ ես տեսայ, որ հինգ կապանակիրները դարձան գէպի իմ կողմը, չարձակվեցին իմ վերայ գոսիային — բարեկամական խօսքերով, երբ ես լսեցի նրանց շղթաների, նրանց քայլերի աղմկալի ոլորտը իմ պատիւ քով, ինձ թուաց, որ այդ գեւերի երամը արդէն սպրտուել է գէպի իմ ողորմելի խուցը,

ես գոռացի, չարձակվեցի գէպի գուռը, նրան կոտրելու պատրաստ, բայց փախուստի հնար չը կար: Փականքները զրսից էին: Յետոյ, կարծես, աւելի մօտիկ լսեցի դաժանակիրների ձայները: Նրանց զգուելի գէմքերը, կարծես, արդէն երևացին պատուհանում, ես դարձեալ գոռացի երկիւղից և ուշաթափ եղայ:

XXX.

Երբ ես ուշքի եկայ, արդէն գիշեր էր: Ես ընկած էի մօհճակալի վերայ. առաստաղից կախված լապտերը օգնեց ինձ տեսնել ուրիշ մահճակալներ, որոնք ձգուած էին իմնից գէպի երկու կողմերը: Ես հասկացայ, որ ինձ տեղափոխել են հիւանդանոց:

Ես անցուցի մի քանի բուրդ, առանց որ և է մտքի և առանց չիշողութեան, բոլորովին անձնատուր եղած անկողնի վերայ պառկելու երջանկութեան: Ի հարկէ, նախկին ժամանակ այդ հիւանդանոցային և բանդային անկողնակալը կը ստիպէր ինձ խուսափել սոսկմամբ և զգուանքով. բայց ես այլ ևս այն մարդը չէի: Միւսոցները — գորշագոյն և կոպիտ, վերմակը — նիհար և ծակծակված, ներքնարկից չարդի հոտ էր գալիս:

Քայց ոչինչ, ինձ Համար լայնարձակ էր՝ ճրգ-վելու այդ կոշտ սավանների ներքոյ, այդ վեր-մակի տակ, որչափ ևս նա վատ լինէր. ես զգում էի, որ փոքր առ փոքր իմ մէջ չքանում էր սառնութիւնը, որը Հասնում էր մինչև ոսկոր-ներնս ուղեղը, սառնութիւն, որին ես արդէն սովոր էի: Ես դարձեալ քնեցի:

Սաքսափելի աղմուկը դարձեցրեց ինձ, ցե-րեկը նոր էր սկսել: Աղմկում էին դաւթում: Անկողինս պատուհանին մօտ էր, ես բարձրացայ նրա վերայ, որ տեսնեմ, թէ ինչ կայ այնտեղ:

Պատուհանը նայում էր դէպի Ռիսթթրի մեծ գաւիթը: Նա լիքն էր մարդկանցով. երկու շարք զինուորներ այդ ամբոխի մէջ զժուարու-թեամբ պաշտում էին գաւթի երկարութեամբ ճրգ-ված սուղ ճանապարհը: Զինուորների այդ երկու շարքերի միջով դանդաղօրէն, լայն ու այն կողմ օրօրվելով, գնում էին Հինգ երկար սայլեր, մարդ-կանցով լցուած: Այդ դաժանակիւրներն էին ուղևորվում:

Սայլերը բաց էին, իւրաքանչիւրի մէջ զե-տեղուած էր մի մի կապանակիր: Գաժանակիր-ները նստած էին երկայնքին, երկու կողմից, թիկունքներով միմեանց կպած և իրարուց բա-ժանված շղթայով, որը ձգվում էր սայլի ամ-

բողջ երկարութեամբ և որի ծայրում կանգնած էր՝ լցրած հրացանը ձեռին՝ պահապան հեր-թակալը:

Նրանց շղթաները որոտում էին, և սայլի ամեն մի ցնցման ժամանակ, կարելի էր տես-նել, թէ ինչպէս էին նրանց գլուխները ցատկո-տում և դէպի դուրս կախուած ոտները ճոճվում:

Խիտ և մանր անձրեւը սառցնում էր օդը, քաթանի վաթիկները, զորշ գոյնից սևի փոխ-ված, կպչում էին նրանց ծունկերին: Ջուրը ծը-ծլում էր երկար միւրուքներից, կարճ մազերից: Երեսները կապտել էին, երևում էր ինչպէս նը-րանք մրսում էին, և ինչպէս նրանց տտամ-ները բաղխում էին կատաղութիւնից և ցրտից, Սակայն ոչ մի շարժում: Մարդ՝ մի անգամ բե-ւեւում շղթային՝ դառնում է այն զոռելի ամ-բողջութեան կոտորակը, որ կոչվում է կա-պանք և շարժվում է որպէս մի մարդ: Մտա-ւորական ընդունակութիւնները մնում են մի կողմ, դաժանակրական վզնոցը նրանց դատա-պարտում է մահուան, իսկ կենդանեկան պա-հանջները պէտք է յայտնուեն լոկ նշանակված ժամերում: Այդպէս, անշարժ, մեծ մատամբ կի-սամերի, գլխաբաց և ճոճվող ոտներով, նրանք սկսում էին իրանց քսան և Հինգօրեայ ճանա-

պարհորդութիւնը, նստեցրած լինելով միշտ մի
և նոյն սայլերի վերայ, հազնուած միւսնոյն
հաղուստով, թէ յուլիսեան ջերմ արեղակի և
թէ նոյեմբերեան սառն անձրեւների համար:
Ինչպէս չ'ասել, որ մարդիկ կամենում էին նոյն
խսկ երկնքին ստիպել կիսով չափ դաճճի գեր
խաղալ:

Ամբոխի և սայլերի մէջ ծաղեց մի ինչ-որ
օտարօտի կշտամբանք—մի կողմից, յիշցնէր—
միւս կողմից, զըղռում և անէծքներ—երկու
կողմից: Բայց կապիտանի նշանով, ես տեսայ
թէ ինչպէս յանկարծ սայլերի մէջ տեղացին
փայտի հարուածներ ուտելի և գլուխների վե-
րայ, և ամեն ինչ ընդունեց այն արտաքին
հանգստութիւնը, որ կոչվում է կարգ: Նրանց
աչքերն էին միայն վառվում վրէժխնդրու-
թեամբ, և անպիտանների բռունցքները սեղ-
մվում էին իրանց ծունկերի վերայ:

Հինգ սայլեր, ձիաւոր ժանդարմների և
հետիոտ զինուորների ուղեկցութեամբ, թագնը-
վեցին միմեանց ետևից Բիսեթրի նետաւոր, մեծ
դռներում: Աեցերորդը հետևում էր նրանց,
բեռնաւորված կրակարաններով, պղնձե աման-
ներով և պահեստի շղթաներով: Մի քանի զի-
նուորներ, զինետանը ուշացած, վազելով հաս-

նում էին իրանց խմբին: Ամբոխը ցրուեց: Այդ
բոլոր տեսարանը անհետացաւ, ինչպէս մի ու-
րուպատկեր, լսելի էր, ինչպէս օլի մէջ աս-
տիճանաբար թուլանում էր անիւների և ձիերի
սմբակների ծանր տրոփիւնը՝ ֆօնտելբլօսեան ճա-
նապարհի վերայ, մտրակահարութեան ճալթոցը,
երկաթի զրնկոցը և ժողովրդի ազմուկը, որ ու-
ղեկցում էր տաժանակիրներին ամենակարելի
հալհոյանքով:

Եւ այդ նրանց համար դեռ միայն ծա-
ղիկներ էին:

Արդ՝ այն ինչ էր առում ինձ փաստաբանը
թիւովարանի մասին: Ջնորհակալ եմ. հազար ան-
գամ լաւագոյն է մահը, լաւագոյն է պատժա-
րանը, քան դաժանակրութիւն, լաւագոյն է
ոչնչութիւնը՝ քան դժոխք, լաւագոյն է պա-
րանոցը մեկնել պարոն Գիլեօտինի դանակի ներ-
քոյ՝ քան դաժանակրական վզնոցի տակ: Թիւ-
վարանը, ինչ ասել կուզի, ուրախացրեց ինձ:

XXV.

Գոբաղդաբար ես չը հիւանդացայ: Երկրորդ
օրը պէտք է դուրս գալի հիւանդանոցից: Բան-
դը նորից ինձ ընդունեց իւր մօտ:

Առողջ եմ: Եւ ճշմարիտ, ես երիտասարդ եմ, ամուր և ուժեղ: Արիւնս ազատօրէն հոսում է երակներումս, անդամներս հնազանդում են իմ ամեն քմահաճութիւններին. ես հոգւով և մարմնով արի եմ. ես կազմուած եմ երկար կեանքի համար, այո՛, այդ ամենը ճշմարիտ է, բայց սակայն ես ցաւ ունեմ, մահացու ցաւ, ցաւ՝ մարդկանց ձեռքով ստեղծված:

Այն րոպէից, որ ես հիւանդանոցից դուրս եմ եկել, ինձ հալածում է մի դառն միտք, որից կարելի է խելագարուիլ—մի միտք, թէ ես կարող էի փախչել, եթէ ինձ աչտեղ թողած լինէին: Քժիշկները և զթութեան քույրերը, ըստ երևույթին, կարեկից էին ինձ: Մեռնէ՛լ այս երիտասարդ հասակում և այդպիսի մահով: Նրանք, կարծես թէ, ցաւում էին ինձ համար, այնպէս ինձ խնամում էին: Դատարկ բան, հետաքրքրութիւն է, ուրիշ ոչինչ: Եւ յետոյ, այդ մարդիկ փառաւոր կերպով բռնաբանում են տենդից, բայց ոչ մահուան դատապարտութիւնից: Իսկ այդ նրանց համար ինչքան հեշտ կը լինէր: Բացանել մի քիչ դուռը... այդ նրանց համար մի մեծ դժուարութիւն չէր:

Այժմ այլևս յոյս չը կայ, իմ խնդիրը կը

մերժեն, որովհետեւ ամեն ինչ օրէնքի հիման վերայ է կատարվել. վկաները ցոյց են տուել օրէնքի համեմատ, դատաւորները նմանապէս դատել են օրէնքի համեմատ: Ես այդ բանի վերայ յոյս չեմ տածում: Գուցէ... Ի՛նչ, ցնդաբանութիւն: Դատարկ բան, այլևս յոյս չը կայ: Գործը վերահայելու համար տուած խնդիրը մի թոկ է, որից կախուած է լինում մարդ անդունդի վերայ և որը ճարճատու է, ճոճում է ամեն րոպէ, մինչև որ կտրվում է: Այդ էլ նոյնպիսի մի զլխահատի գանակ է, միայն թէ մարդու վերայ ընկնող վեց շաբաթներ:

Եթէ ես կարողանայի ներումն ստանալ: Ներումն ստանալ:—Բայց ումնով, ինչո՞ւ: Ի՞նչպէս: Հաւատալու բան չէ, որ ինձ ներեն: Օրինակ է հարկաւոր, ինչպէս նրանք ասում են: Ինձ միայն երեք քայլ է մնում,—Բիսեթր, Կոնսիերթերի, Գրեվա:

Այն սակաւ ժամերում, որ ես անցուցի հիւանդանոցում, մի անգամ ես նստեցի պատուհանի մօտ, արևի տակ (չը գիտեմ ինչպէս, նա դուրս նայեց), կամ, աւելի լաւ է ասել, նրա միջանի ճա-

ռազալթների տակ, որ սլատուհանի վանդակը ազատ ինձ համար թողել էր:

Ես այնտեղ նստել էի, երկու ձեռներով բռնած իմ ծանրացած-խաւարամած գլուխը, որին հազիւ նրանք կարողանում էին պահել, արմուկներով ծունկերիս յենված, իսկ ոտներս աթուռի մէջքին դրած: Ահատութիւնից ես միշտ միտեսակ կռանում և կորանում էի, որպէս թէ անգամներս մէջ չը կային ոսկորներ, կամ մարմնիս մէջ՝ մկանունքներ:

Յանգի ապականուած օդը ինձ խեղդում էր աւելի, քան երբ ևիցէ, դեռևս ականջներումս հնչում էր դաժանակիրների շղթաների աղմուկը, դեռ ևս զգում էի սառտիկ յոգնածութիւն: Ես կարծեցի, որ Աստուած կը գլթայ ինձ և կուղարկէ ինձ գէթ մի որևէ թռչնիկ, որ կտուրեց մի բան կ'երդէր ինձ համար:

Չը գիտեմ գլթաց ինձ Աստուած, թէ ոչ, բայց զրեթէ նոյն բողբոջն ես լսեցի պատուհանիս տակ մի ձայն, բայց ոչ թռչնի, այլ առաւել լաւագոյն, մի տառն և հինգ տարեկան մատաղահաս օրիորդի յտակ, թարմ և թաւիշեայ ձայն: Ես խօսոյն գլուխս բարձրացրի և սկսեցի ականջ դնել, թէ ինչ էր նա երգում: Այդ մի տխուր և վշտալի երգ էր, նման մի ինչ-որ

վշտալի և ողբալի մնչիւի: Ահա խօսքերը.

Երեք ժանդարմ մեծ բեղերով,
Չատ լիշույներ տալով ինձ,
Պինդ-պինդ վզիս խփեցին,
Չեռներս պինդ կապեցին,
Չեռներս մէջքիս:

Դժուար է նկարագրել իմ հիասթափումը. ձայնը շարունակեց.

Չեռներս պինդ կապեցին,
Եւ գործակալն էլ եկաւ,
Մենք գնացինք հնդեքին,
Եւ պատահեց մեզ ճամփին
Իմ բարեկամ, գող զրացին,
Մի լաւ տղայ և խելօք:
Իմ բարեկամ, գող զրացիւ,
Չուտով կնոջս մօտ վաղիր,
Տեղեկացրու իմ մօտին:
Դե կնիկս կը բարկանայ,
Կասէ, ինչ է արել նա:
Չուտ պատասխանիր:

Ար հարցնէ ինչ է արել նա.

Գիշերը չ'աչիւնէր ասիւնէն, *)

*) Մարդ եմ սպանել:

Եւ կաշին նոյնպէս՝ քերթել, *)
Քսակը հանել, խելի եմ տկտկանը, **)
Կոշիկներէն կոճկապանը,
Իսկ դիակը թաղել եմ:

Կոշիկներէն կոճկապանը:
Ար վաղէ կինս գէպ Վերսալ,
Յետոյ կը շտապէ արքայի մօտ,
Եւ գլուխ տալով, նրա ձեռին
Սպիտակ շատիսօր կը դնէ, ***)
Թէ թո՛ղ ինձ ներէ:

Սպիտակ շատիսօր կը դնէ:
Եւ ան, երբ նա ինձ ներէ,
Կնոջս ոսկով կը պատեմ,
Ընծայ կառնեմ կոշիկներ,
Ար հագցնեմ մետաքս, ժապաւէններ,
Թաւշեայ շորեր և ճոթեր:

Ար հագցնեմ մետաքս, ժապաւէններ:
«Ինչպէս չէ, կասէ արքան,
Կորիւր, ան քեզ պատասխան,

*) Հանել եմ նրա շորերը:

**) Ժամացոյց:

***) Աղերսագիր:

Նրան ես պարել կը ստիպեմ,
Այն բարձր հանգստաբանում,
Ուր ոչ պատ կայ, ոչ յատակ»:

Ես այլ ևս չէի լսում, և չէի էլ կարող
աւելի լսել: Այդ սարսափելի առակի կիսահաս-
կանալի և կիսազաղտուկ միտքը, այդ քաղա-
քապահների հետ կուժող աւաղակը, փոքրիկ
գոգը, որին նա պատահում է և ուղարկում է
կնոջ մօտ այն սոսկալի լուրը, թէ ես մարդ եմ
սպանել և սրա համար ինձ նստեցրել են, հաշի-
մով հրկիւն է՛մ լեռնել, այդ կինը, որ աղերսադրով
Աղերսայլ է գնում, և զայրացած արքան, որ
սպառնում է ստիպել նրան պար պարել այսպէ՛ղ,
ուր ոչ պատ կայ, ոչ յատակ, և այդ ամենը, որ երգ-
վեց այնպիսի դիւրեկան եղանակով, այնպիսի
քաղցր ձայնիկով, որ շատ քիչ է լսվում մարդ-
կային ականջով... այդ ամենը ինձ կեղեքեց,
տանջեց, ոչնչացրեց: Զգուշել էին այդպիսի ան-
ճոռնի բառերը վարդագոյն և քաղցրիկ շըր-
թունքների վերայ, ինչպէս լորձիւնը վարդի
վերայ:

Ես ուժ չունեմ իմ զգացողութիւններս պատ-
մելու, ինձ զմայլեցնում էին և միևնոյն ժա-
մանակ վիրաւորում էին լսողութիւնս: Դաժա-
նակրութեան և զողային թաղուստի բարբառ,

միւսնոյն ժամանակ, ծիծաղելի և արիւնշաղագ լեզու, մի սարսափելի գողտալեզու, միացրած մանուկ աղջկայ ձայնի հետ, մանկական ձայնի նագելի վերափոխումն կնոջ ձայնի. այդ բոլոր տղեղ և անճոռնի խօսքերը, զիլ, պարզ, մարդարտաշար ձայնով երգուած... Օ՜օօ, ի՛նչ դարշելի բան է բանդը:

Նրա մէջ կայ թոյն, որ ամեն ինչ ապականում է: Ամեն ինչ նրա մէջ աղտեղւում է, մինչև անդամ և տասն ու հինգ տարեկան օրիորդի երգիւիլը: Կը տեսնէք այտեղ թռչուն՝—նրա թևի վերայ կեղտ կայ, գեղեցիկ ծաղիկ կը քաղէք և հոտ կառնէք՝—նա գարշահոտում է:

XXVII.

Ա՛խ, եթէ կարողանայի դուրս գալ, ի՛նչ պէս կը վազէի դաշտերով:

Ընդհակառակը հէնց վազել իսկ հարկաւոր չէ: Ուշադրութիւն կը դարձնեն, կը կասկածեն: Պէտք է գնալ գանգաղ, զլուխը բարձր բռնած և երգելով: Գտնել մի հին, կապոյտ բաճկոն կարմիր ծաղկանկարներով:—Երբէք չեն կարող ճանաչել: Բոլոր հարևան պարտիզպանները այդպէս են հագնւում:

Արքէլից ոչ այնքան հեռու, ճահճի մօտ յիշում եմ մի անտառիկ, ուր, գեռ ուտումնաբանում եղած ժամանակս, հինգշաբաթ օրերը, ես գնում էի ընկերներէս հետ՝ գորտեր որսալու: Ահա հէնց այնտեղ մինչև երեկոյ կը թագնուեմ:

Իսկ գիշերը վերայ գալուն պէս, ես նորից ճանապարհ կընկնեմ: Կը գնամ Վանսեն: Ո՛չ... այնտեղ գետը կը խանգարի: Կը գնամ Արպաթօն:— Ամենից լաւ է բռնել Սեն-Փերմենը և գնալ Հալը, իսկ այնտեղից խփել Անդղիա:— Զատ լաւ: Մօտենում եմ Լօն Փիւմօին, առաջի պատահած ժանդարմը հարցնում է անցազիր... Եւ ես կորած եմ:

Օ՛, խեղճ երագող, նախ քանզիր քո բանդի երեք ոտնաչափ հաստութեամբ պատը:

Մահ: Մահ:

Օ՛հ, յիշում եմ, որ ես երեխայ ժամանակս գալիս էի այտեղ, Բիսեթը, որ տեսնեմ մեծ ջրհորը և խելադարներին:

XXVIII.

Այն րոպէին, երբ ես այս գրում էի, իմ կանթեղը գունաթափվեց, լուսաւորվեց, մատրան ժամացոյցը խփեց վեցը:

—Արդեօք, այդ ինչ է նշանակում: Հերթակալ բանդապետը հիմա մտաւ ինձ մօտ, բանդը, վերցրեց զգալը, բարւեց, ներողութիւն խնդրեց, որ ինձ նեղութիւն է պատճառում և հարցրեց, կարելոյն չափ, իւր կոշտ ձայնը մեղմացնելով, թէ ինչ կը հրամայեմ ես՝ նախաճաշիկին բերելու:

Սարսուռը անցաւ մարմնովս: Ուրեմն, միթէ այսօր:

XXX.

Այո՛, այսօր:

Ինքը վերատեսուչը այս բոպէիս ինձ մօտ այցելութեան եկաւ: Նա ինձ հարցրեց, թէ ինչով կարող է առանձնապէս դիւրեկան կամ օգտակար լինել ինձ, ցանկութիւն յայտնեց, որ ես չը կարողանամ զանգատվել ոչ իրան, ոչ էլ իւր հպատակների վերայ, կարեկցաբար տեղեկացաւ իմ առողջութեան մասին և թէ ինչպէս եմ գիշերը անցուցել: Հեռանալիս, նա մինչև անգամ տիտղոսեց ինձ—*«Կարճ աշտ-ինչ»*:

XXX.

Այդ բանդապետը կարծում է, որ ես առիթ չունեմ զանգատվելու թէ իւր և թէ իւր օգնականների վերայ: Նա իրաւացի է. վատ կը լինէր եթէ ես զանգատվէի: Նրանք իրանց արհեստն էին կատարում. պահպանել են ինձ և, բացի այդ, քաղաքավարի են եղել ինչպէս սկըբում, նոյնպէս և վերջում: Խնդրեմ խոնարհաբար, զանգատվել:

Այդ բարի բանդապետը ճապարհալ ժպտով, մեղրալի խօսքերով և աչքերով, որոնք գուրգուրում են և դիտում, հաստ և լայն ձեռներով—այդ հօ մարմնացեալ բանդ է... այդ Բիսեթրն է, մարդ դարձած:

Ամեն ինչ իմ շուրջը բանդ է. ես տեսնում եմ բանդը ամենայն տեսքերով, մարդի տեսքով, նոյնպէս և կապանքի ու փախանքի տեսքով: Այդ պատը—բանդ է՝ քարից, այդ դուռը—բանդ է՝ փայտից, այդ բանդապետները—բանդ են՝ մարմնից և ոսկորներից: Բանդը մի զարհուրելի էակ է, ամբողջ, անբաժանելի, կէսը տուն, կէսը մարդ: Ես—նրա որսն եմ: Նա թափանցում է իւր աչքերով իմ մէջ, փաթաթվում է իւր

բոլոր վարակներով, պահում է իւր քարեայ պատերի մէջ, փակում է իւր երկաթեայ փականքներով և զիտում է իմ ետեւից բանդապահի աչքերով:

Յ, թշուառ: Ի՞նչ կը լինի ինձ: Ի՞նչ կանեն նրանք ինձ հետ:

Ա՛թմ ես հանգիստ եմ, բոլորը վերջացած է, կատարելապէս վերջացած: Ես դուրս եմ եկել այն անտանելի անձկութիւնից, որի մէջ ընկել էի բանդապետի աչքելութիւնից յետոյ:

Որովհետեւ, խոստովանում եմ, ես դեռ յոյս ունէի... Ա՛թմ, փառք Աստուծոյ, ես ալիւս յոյս չունեմ:

Ահա ինչ պատահեց:

Ուղիւդ եօթ և կէս ժամին — ներդուրս ինչ, քիչ առաջ — բացուեց բանդիս դուռը: Ներս մտաւ մի աչեղարդ ծերունի, մոյլ վերարկուով: Նա բացարեց վերարկուն, և ես տեսայ պճղնաւորը և սպիտակ ծալէծալ օձիքը: Գա քահանան էր:

Բայց ոչ թէ բանդի քահանան: Եւ դրա մէջ կար մի ինչ-որ չարադուշակ բան:

Նա նստեց իմ դէմուդէմ բարեհաճ ժպիտով, յետոյ շարժեց գլուխը և բարձրացրեց աչքերը դէպի երկինք, այսինքն դէպի բանդի կամարը: Ես հասկացայ նրան: — Իմ որդի, — տալ

նա ինձ, — պատրաստվել էք դուք, արդեօք:

Ես պատասխանեցի նրան թոյլ ձայնով. —

Ես չեմ պատրաստվել, բայց պատրաստ եմ:

Սակայն իմ տեսողութիւնը պղտորվեց, սառցային քրտինքը դուրս վազեց բոլոր անդամներեցս, ես զգում էի, թէ ինչպէս ակնում էին սառչել քունքերս, իսկ ականջներս լցվում էին աղմկով:

Այն ինչ՝ քանի ես աթուռի վերայ երեւում էի, որպէս կիսաքուն, բարի ծերունին խօսում էր: Գոնէ ինձ այնպէս երևաց և չիշում եմ, որ նրա շրթունքները բաց ու խուփ էին լինում, ձեռները շարժվում էին, աչքերը փայլում:

Գուռը երկրորդ անգամ բացվեց: Սողնակների և փականքների աղմուկը մեզ երկուսիս ուշքի բերաւ, և ընդհատեց նրա ճառը: Ներս մտաւ մի ինչ-որ պարոն ևս, Ֆրակով, վերատեսչի հետ միասին, և ստոր բարեկեց ինձ: Այդ մարդու երեսի վերայ կար մի ինչ-որ պաշտօնական, տխրալի ժպիտ, որպէս թաղման հանդէսների կարգադրողների երեսների վերայ: Նա բռնած ունէր ձեռքում թղթերի մի կապոց:

— Ողորմած տէր, — ասաց նա ինձ քաղաքավարի ժպիտով, — ես փարիզեան արքայական դատարանի վճռակատարն եմ: Պատիւ ունեմ

յանձնել ձեզ պարոն աւագ դատախազի թուղթը:

Առաջին խռովութիւնս անցաւ: Ինձ վերադարձաւ հոգւոյս բոլոր արիութիւնը:

—Այդ պարոն աւագ դատախազն է,— պատասխանեցի ես նրան,—որ այդպէս յամառութեամբ պահանջում է իմ գլուխը: Ինձ համար մեծ պատիւ է, որ նա ինձ զրում է: Յոյս ունեմ, որ մահս նրան մեծ բաւականութիւն կը պատճառէ: Ինձ համար շատ դառն կը լինէր մտածել, որ նա այնպէս ջերմիւ խնդրում է գլուխս, այն ինչ բոլորովին անտարբեր է դէպի նա:

Ես այդ ամենը ասացի և լետոյ բարձրաձայն աւելացրի.—*Կապուցէք*, պարոն:

Նա ոկսեց կարգաւ երկարագոյն ճաւուր, ձրգձգելով ամեն մի տողը և քիչ մի կրճմալով ամեն մի բառի վերայ: Այդ խնդրիս մերժումն էր:

—Դատաւճիւր այսօր կը կատարվի Գրեվի հրապարակի վերայ,— աւելացրեց նա, ընթերցումը վերջացնելով, բայց դրոշմաթղթից իւր աչքերը չը բարձրացնելով:—Ուղիղ ութին կէս մնացած, մենք կը ճանապարհուենք Կոնստինթնուք:

—Այնքան պարտաւորիչ չէիք լինիլ արդեօք դուք, յարգելի պարոն, որ հետևէիք ինձ:

Ես վաղուց էի գաղարել նրան լսելուց:

Վերատեսուէր խօսակցում էր քահանայի հետ: Նա աչքերը չէր հեռացնում իւր թղթից, ես նայում էի կիսաբաց դրան: Արարիչ Աստուած, միջանցքում կանգնած էին չորս զինուորներ, հրացաններով:

Վճռակատարը կրկնեց հարցը, այս անգամ արդէն երեսիս նայելով:—Երբ ձեզ հաճոյ կը լինի,—պատասխանեցի ես նրան:—Տնօրինեցէք իմ մասին:

Նա գլուխ տուաւ ինձ, ասելով.—Ես պատիւ կուեննամ կէս ժամից յետոյ զալ ձեր ետևից:

Այն ժամանակ նրանք ինձ մէնակ թողին: Ինչպէս անեմ, *որ* փախչեմ, Աստուած իմ, ինչպէս անեմ, որ փախչեմ: Ինձ պէտք է փախչել նրանցից: Հարկաւոր է, հէնց իսկույն: Դրունով, պատուհաններից, կտրով, թէկուզ սեպհական միսս հարկ լինէր թողնելու գերանների վերայ:

Ո՛ր, վիշտ, դեւեր, անէծք: Ամբողջ ամիսներ են հարկաւոր այդ պատերը լաւ գործիքներով ծակելու համար, իսկ ես չունեմ ո՛չ բեւեռ անգամ, և ո՛չ մի ժամ ժամանակ:

XXXI.

Կօնսիերթերից:

Ահա և ես տեղափոխուած եմ, ինչպէս ասլած է արձանադրութեան մէջ: Բայց իմ ճանապարհորդութիւնս արժէ պատմել:

Ութի կէսը խփում էր, երբ իմ բանդի շէմքում նորից յայտնուեց վճռակատարը:

— Յարգելի պարոն, — առայց նա ինձ. — ես ձեզ սպասում եմ: Ահա, դարձեալ նրա հետ կային ուրիշները:

Ես վեր կացայ և մի քայլ արի. ինձ թուում էր, որ միւսը անելու համար ես անկարող կը լինիմ, այնպէս ծանրացած էր գլուխս, այնպէս թուլացած էին ոտներս:

Սակայն ես ուղղուեցի և դնացի բաւականին ամրաքայլ: Բանդից դուրս գալիս, վերջին անգամ իմ հայացքը զցեցի նրա վերայ: Ես սիրեցի իմ բանդը:

Բացի այդ, ես թողնում էի նրան դատարի և բաց, որև բանդին տալիս է մի տեսակ տարօրինակ տեսք:

Սակայն, նա երկար չի մնալ ոչ դատարի, ոչ բաց: Հէնց այսօր երեկոյ, ասում էին համա-

րապահները, այնտեղ սպասում էին մի ինչ-որ դատապարտեալի, որին այս րոպէին պատրաստում է քրէական դատարանը:

Միջանցքի դարձում մեզ հետ միացաւ քահանան: Նա հէնց նոր էր նախաճաշել:

Երբ մենք պահականոցից դուրս էինք գալիս, վերատեսուչը փաղաքշանօք սեղմեց ձեռք և աւելացրեց պահապաններին թիւը չորս զինւորներով:

Հիւանդանոցի դրան մօտ մահամերձ ծերունին զոչեց ինձ. — Յտեսութիւն:

Մենք վերջապէս դուրս եկանք գաւիթը: Ես հառաչեցի, այդ ինձ զուարթացրեց:

Երկար չը գնացինք մենք: Կառքը փոստային ձիերով բոլորովին լծած, կանգնած էր առաջին գաւթում, նոյն այն կառքը, որով ես այնտեղ եկայ: — Դա երկար սալի նման մի բան էր, ուղղաձիգ, երկու բաժանմունքի կիսած երկաթաթելի այնպիսի խիտ ցանցով, որ կարելի էր կարծել, թէ նա հիւսուած է: Այդ երկու բաժանմունքներն էլ դռներ ունէին, մէկը կառքի առջևից, միւսը յետևից: Եւ այդ բոլորը այնպէս կեղտոտ, աղտոտ, փոշոտ էր, որ չքաւորների մեռելասալը, այդ կառքի հետ համեմատած, հանդիսակառքի կը նմանվէր:

Առաջ քան այդ երկանիւ գերեզմանի մէջ
ինձ թաղելը, ես դէպի գաւիթը ձգեցի Հայացք,
մէկը այն վհատեալ Հայացքներէց, որից, կար-
ծեօք, պատերը պէտք է լաղթահարուէին: Գա-
ւիթը մի փոքրիկ հրապարակ էր, ծառերով տըն-
կած—լիքն էր աւելի հանդիսատեսներով, քան
դաժանակիրներով: Մինչ այս վայր ամբոխ:

Ճիշդ այնպէս, ինչպէս դաժանակիրներին
ճանապարհելու օրը, տեղում էր աշնանային
անձրևը՝ խիտ և սառն, որը շաղում է հիմայ
էլ, երբ ես դրում եմ այդ, և անկասկած ամբողջ
օրն էլ շաղելու է: Նա ինձանից երկար է ապրելու:

Ճանապարհները հեղեղված էին, գաւիթը
լիքն էր ցեխով և լճակներով: Ես հաճութեամբ
էի նայում ամբոխին, որ խուլում էր այդպիսի
ցեխի մէջ:

Մենք վեր ելանք կառքի վերայ, վճռակա-
տարը մի ժանդարմի հետ անցաւ առջևի բա-
ժանմունքը, քահանան, ես և միւս ժանդարմը՝
յետևինը: Կառքի շուրջը պատեցին չորս ձիաւոր
ժանդարմներ: Այդպէս, բացի սուրհանգակից,
մէկ մարդու վերայ, ութ մարդ:

Այն ժամանակ, երբ ես բարձրանում էի,
մի ինչ-որ գորշաչեայ պառաւ կին ասաց.—«Այդ
կապանքից (կօրդօն) էլ լաւ է»:

Հատ հասկանալի է: Այդ մի ներկայացու-
մըն է, որը Հայացքով աւելի շուտ կըմբռնես,
աւելի շուտ կը տեսնես: Այդ նոյնպէս հետաքրք-
քական է, բայց աւելի յարմար: Ոչինչ ձեր
ուշքը չէ շաղկապում: Այստեղ միայն մի
մարդ է, բայց այդ մարդու գլխին այնքան ա-
ղէտներ են խորտակվել, որքան բոլոր դաժա-
նակիրների վերայ, միասին վերցրած: Այստեղ
սղութիւնը աւելի է, այդ մի թանձրացած ըմ-
պելիք է, ուստի աւելի համեղ է:

Կառքը շարժվեց: Որոտալով մեծ դռների
կամարի տակ, նա ներս գլորուեց ծառուղիի մէջ,
և Ֆիսթիթի ծանր դռները փակուեցին մեր
յետևից: Ես զգում էի, որ զնում եմ մի անսակ
կաշկանդման մէջ, ինչպէս մահաքուն մտած
մարդ, որ չէ կարողանում ոչ շարժվել, ոչ գո-
չել, մինչդեռ նա լսում է, որ իրան թաղում
են: Ես աղօտաբար լսում էի, թէ ինչպէս փոս-
տային ձիերի վզի բօժօմները զրնկընկում էին,
երբեմն լանգով, երբեմն մի ինչ-որ զկրողի նման,
ինչպէս շառաչում էին անիւների հետ երկաթ-
ները մայթերի վերայ, կամ բաղխում էին կառ-
քի կողովին, փոխելով անուակօտը, լսում էի ժան-
դարմների թնդալի արշաւը՝ կառքի շուրջը, սուր-
հանգակի մտրակի շաչիւնը: Այդ ամենը ինձ

երևում էր իբրև մի մըրիկ, որ ինձ տանում էր:

Լուսամտի վանդակապատի միջով, որ իմ առջևիս էր, իմ աչքերը մեքենայաբար կանգ առին մի արձանազրութեան վերայ, որ մեծ տառերով քանդակված էր Բիսեթրի գլխաւոր դրան ճակատին.

Անէշանոյ պատկերի համար:

— Ա՛յ քեզ բան, — ասացի ինքս ինձ. — ըստ երևոյթին, այստեղ կարելի է ծերանալ:

Եւ, ինչպէս այդ լինում է քնի և արթնութեան մէջ, ես սկսեցի այդ միտքը պտտացնել ամեն մի կողմ խելքիս մէջ, որ վշտեց թրմրած էր: Յանկարծ սալը ծառուղիից մեծ ճանապարհը ծռելով, փոխեց տեսարանը լուսամուտիցս: Նրա մէջ, ինչպէս շրջանակի մէջ, անսպասելի կերպով յայտնվեցին Նօտր-Պամի աշտարակները, մոխրադոյն և իբր Փարիզեան մըշուշով կիսաստուերված: Այդպէս էլ անսպասելի մտքերս փոխվեցին ուղեղիս մէջ: Բիսեթրի պատկերի տեղ յայտնուեց տաճարի աշտարակների պատկերը:

— Նրանց համար, որոնք տեղ կը գտնեն կանանց զրօշակաւոր տշտարակի վերայ, աւելի լաւ տեսանելի կը լինի, — ասացի ինքս ինձ, անմտաբար ժպտալով:

Յիշում եմ, որ այդ լակ բոպէին քահանան նորից սկսեց ինձ յորդորել: Ես չէի ընդհատում նրան: Իմ ականջներում առանց այն էլ աղմկում էին անիւների որոտը, ձիերի արշաւը, մտրակի շաչիւնը: — Մի սղմուկ էլ աւելացաւ:

Ես լսում էի այդ միահնչիւն բառերի անկումը, որոնք թմրեցնում էին միտքս սրպէս շատրուանի ծփժփանքը, և որոնք թափվում էին իմ առջև, ըստ երևոյթին, գանազան, բայց իրօք բոլորը միւսնոյնը, իբր կշկռոտ կնձնիներ — մեծ ճանապարհի վերայ — երբ յանկարծ վճռակատարի, — որը նստած էր առջևում, — չոր և ընդհատվող ձայնը, յանկարծակի ինձ զարթեցրեց:

— Ապա, պարոն Արբատ, — ասաց նա գրեթէ ուրախաբար, — զիտէ՛ք արդեօք դուք նոյութիւն:

Այդ խօսքերը վերաբերվում էին քահանային:

Արբատը, որ խօսում էր ինձ համար առանց հանդստութեան և խլացած էր կառքից, չը պատասխանեց:

— Լսեցէ՛ք, պարոն Արբատ, — սկսեց վերօտին վճռակատարը, բարձրացնելով ձայնը, որպէս զի յաղթէ անիւների ձայնը: — Դժոխսի՛ն կառք:

Իրաւ դժոխային:

Նա շարունակեց.

—Այդ կատարեալ քաօս է, մարդ իրան չէ լսում: —Հա, ի՞նչ էի ուզում ասել: Խնդրեմ չիշեցրէք ինձ, ի՞նչ էի ուզում ասել, պարոն Աբբատ: Հա, այն էի ասում, լսելէք դուք այսօրուայ փառիգեան նորութիւնը:

Ես սոսկացի, կարծես, նա ինձ վերայ էր խօսում:

—Ոչ, —պատասխանեց քահանան, որ վերջապէս լսեց: —Ես դեռ ժամանակ չեմ ունեցել այսօրվայ լրագիրները կարդալու: Երբ ես, ինչպէս այսօր, զբաղուած եմ լինում ամբողջ օրը, խնդրում եմ դռնապանին, պահել ինձ համար լրագիրները, որ ես կարգամ երեկոյեան:

—Այ, —հակաճառեց վճռակատարը, —երբէք չեմ հաւատալ, որ դուք այդ չէք իմանում: Ամբողջ Փարիզի նորութիւնը: Այսօրուայ նորութիւնը:

Ես միջամտեցի խօսակցութեան. —Կարծեօք, ես այդ գիտեմ:

Վճռակատարը նայեց ինձ: —Դուք. ճշմարիտ: Դէ, ապա ի՞նչ կասէք դուք:

—Դուք չափազանց հետաքրքիր էք, —պատասխանեցի ես:

—Ինչո՞ւ, չարգելի պարոն, —հակաճառեց

վճռակատարը: —Ամեն մէկը իւր քաղաքական կարծիքը ունի: Ես բաւական յարգում եմ ձեզ, որ ենթադրեմ, թէ դուք չունէք ձերը: Ինչ վերաբերում է ինձ, ես բոլորովին համաձայն եմ ազգային զօրութեան վերականգման մտքի հետ: Ես գվարդիայի զինուոր եմ եղել և, ճշմարիտ, այդ ամենահաճելին է:

—Ես չէի կարծում, որ դուք գրա մասին ասում լինէիք, —ընդհատեցի ես նրան:

—Ապա ես ինչի մասին պիտի խօսէի. դուք ասացիք, որ գիտէք նորութիւնը:

—Ես ասում էի մի ուրիշի մասին, որ նոյնպէս զբաղեցնում է այսօր ամբողջ Փարիզը:

Յիմարը չը հասկացաւ, ես միայն հետաքրքրութիւն շարժեցի նրա մէջ:

—Իլի նորութիւն: Ապա սրտեղից, սատանան տանի, կարողացաք դուք գտնել:

—Ի՞նչ նորութիւն է, ի՞նչ սէր Աստուծոյ, ասացէք: Դուք չը գիտէք արդեօք, պարոն Աբբատ: Միթէ՞ դուք ինձանից յառաջադէմ էք նորութիւններին հետեւելում: Զատ խնդրում եմ, հաղորդեցէք: Բանը ի՞նչումն է: Քիտէք, ես սիրում եմ նորութիւններ: Ես պատմում եմ պարոն նախագահին, և այդ նրան զբաղեցնում է:

Եւ ուրիշ հազար լիմարութիւններ: Նա կամ

դառնում էր ինձ, կամ Արբատին. ես նրան պատասխանում էի, ուսերս վեր քաշելով:

— Է՛հ, դուք ինչի մասին մտաՀոգ եղաք, — ասաց նա ինձ:

Ես խորհում եմ այն բանի մասին, — պատասխանեցի ես, — թէ ախօր երեկոյեան այլ ևս չեմ մտածելու:

— Ա՛խ, դուք դրա վերաբերմամբ էք ասում, — հակաճառեց նա: — Է՛հ, դուք շուտ էք դառնանում: Պարոն Կատտէնը խօսում էր:

Ապա, սակաւ ինչ լռելուց լետու, աւելացրեց նա. — Ես տարել եմ նմանապէս պարոն Կատալուանին. նրա գլխին աքիտի մորթուց գգակ կար, և նա գլանակ էր ծխում: Իսկ Լարօշելեան տասնապետները խօսում էին միայն իրանց մէջ, բայց այնու ամենայնիւ խօսում էին:

Սակաւ ինչ լռելուց լետու, նա շարունակեց.

— Խելագարներ, ողեղգածներ: Նրանք, կարծես, ատում էին ամեն ինչ և ամենքին: Իսկ դուք ահաւասիկ իսկ որ մտաՀոգ էք, երիտասարդ սլարսն:

— Երիտասարդ, — գոչեցի ես. — ես ձեզանից մեծ եմ, ամեն մի քառորդ ժամը այժմ ինձ ձերացնում է մի տարով:

Նա շուռ եկաւ, նայեց ինձ մի քանի րոպէ բթամիտ զարմանքով, լետու սկսեց մոմը ալ:

— Ինչպէս չէ, ծաղրեցէք, հըմ, ինձանից մեծ: Ես ձեզ համար պապ կարող եմ լինել:

— Բոլորովին չեմ ծաղրում, — ասացի նրան լրջօրէն:

Նա բացեց իւր քթախոտի տուփը:

— Դէհ, մի բարկանաք հոգեակ, հոտ առէք և մի լիշէք ինձ իրրեւ թշնամու:

— Մի վախենաք, ես երկար չեմ լիշելու ձեզ:

Այդ րոպէին նրա քթախոտի տուփը, որ նա մեկնել էր դէպի ինձ, կպաւ մեզ բաժանող ցանցին. կառքի մի հարուած, և նա բացված ընկաւ ժանդարմի ոտների տակը:

— Անիծեալ միջնորմ, — գոչեց վճռակատարը: Սա անբողբոլութիւն չէ՞ արդեօք, — շարունակեց նա, շուռ գալով դէպի ինձ: — Բոլոր քթախոտը թափվեց:

— Ես ձեզանից շատ եմ կորցնում, — պատասխանեցի ես, ժպտալով:

Նա սկսեց հաւաքել քթախոտը, ատամների արանքում մոմալով. — Ինձանից շատ, հեշտ է ասելը: Մինչև Փարիզ առանց քթախոտի, այդ, հօ, սարսափելի է:

Այն ժամանակ քահանան ասաց նրան

մի քանի միսիթարական խօսքեր, և ես չեմ իմանում նրանից էր արդեօք, որ ես չափազանց հոգսի մէջ էի, միայն թէ ինձ թուեց, որ այդ շարունակութիւնն էր այն իրատեսերի, որոնց սկիզբը ինձ էր բաժին հասել: Սակաւ առ սակաւ խօսակցութիւն կալացաւ Աբբատի և վճռակատարի մէջ: Նա թողի նրանց՝ կուշտ խօսել իրանց համար, և նորից անձնատուր եղալ մտածմունքների:

Հաւանական է, որ ես միւսնայն հոգեկան տրամադրութեան մէջ էի, երբ մենք մօտեցանք քաղաքադրան: Բայց Փարիզը երևաց ինձ սովորականից աւելի աղմկալից:

Կառքը բռնեալով դադարեց մաքսարանի ¹⁾ առջև:

Մաքսաւորները զննեցին նրան: Եթէ այդ լինէր ոչխար կամ եղն, որոնց սպանդանոց տանելիս լինէին, մենք պիտի փող վճարէինք այստեղ, բայց մարդու գլուխը մաքս չէ վճարում. մեզ բաց թողին:

Անցնելով այդին, կառքը արագավազ բաց ընկաւ Սէն-Մանսօ և Սիտէ արուարձանների

¹⁾ Octroi—մաքսարան, որտեղ կենսական պիտույքներից մաքս են ժողովում:

այն հին ոլոր-մոլոր փողոցներով, որոնք դաւարվում են և կտրում են մէկը միւսին, ինչպէս մըջլւնաբնի հազարաւոր ուղիները: Այդ նեղ փողոցների սալալատակով կառքը զնաց այնպէս շուտափոյթ և այնպէս աղմկալից, որ ես այլևս աւելի ոչինչ չէի լսում: Երբ ես նայեցի իմ փոքրիկ քառանկիւնի լուսամուտով, ինձ երևաց, որ անցորդները կանգ էին առնում, որ նայեն կառքին, և որ երեխաների ամբողջ խմբեր վազում էին նրա ետևից: Ինձ նայնպէս երևաց, որ երբեմն, տեղ-տեղ, փողոցների անկիւններում, մի ինչ-որ մարդ, կամ սլառաւ կին—ցնցոտիկի մէջ, կամ թէ երկուսն էլ միասին, բռնած ունէին ձեռներում տղած թղթերի ամբողջ կապոց, և որ անցորդները յարձակվում էին այդ թղթերի վերայ բերանները բաց, կարծես, նրա համար, որ բզակեն:

Աշտարակի ժամացույցը խիստ ժամի ութ և կէսը, երբ մենք մտանք Կօնսիերթերի բազը: Այդ ահագին սանդուխքի, այդ սև մատրան, այդ մուգ դռների տեսարանը շրջապատեց ինձ սառցային սլաղութեամբ: Երբ կառքը կանգնեցաւ, ես արդէն կարծում էի, որ սրտիս բաբախումը ևս պիտի կանգ առնէ:

Սակայն ես ոյժերս ժողովեցի: Դռնակը

կայծակի արագութեամբ բացվեց, ես դուրս թռուայ շարժական բանդից և արագ քայլերով մտայ երկու շարք զինուորներէ միջով կամարներէ տակ: Իմ ճանապարհի վերայ արդէն ժողովուել էր ամբողջը:

XXXXX

Քանի որ ես անցնում էի արդարադատութեան պալատի հասարակական միջանցքներով, ես ինձ զգում էի զրեթէ ազատ, ոչ ինչ ինձ չէր նեղում. բայց բոլոր վճռակալութիւնս կորցրի, երբ բացվեցին իմ առջև քաշ դռները, գաղտնի սանդուխքները, ներքին անցքերը, երկար խեղդիչ և խուլ միջանցքները, որտեղ մտնում են միմիայն դատապարտեալները կամ դատապարտիչները:

Վճռակատարը շարունակում էր ինձ ուղեկցել: Քահանան գնացել էր, խոստանալով երկու ժամից յետոյ գալ. նա ինչ-որ գործեր ունէր:

Ինձ տարին առանձնասենեակը տեսչի, որի ձեռքը յանձնեց ինձ վճռակատարը: Այդ փոփոխումն էր:

Տեսուչը խնդրեց նրան քիչ սպասել, յայտնելով, որ ինքը մի օրս ունի, որին խօսոյն պէտք

է տանել Բիսեթը վերադառնող կառքով: Անկասկած այդ այսօրվայ դատապարտեալն էր, որը այսօր երեկոյեան պառկելու է իմ յարդեայ կապոցի վերայ:

— Հատ լաւ, — ասաց վճռակատարը, — քիչ կսպասեմ. մենք երկու արձանագրութիւն կը կազմենք մի անդամից և գործը կը վերջանայ:

Իսկ ինձ մինչ այս նստեցրին մի փոքրիկ առանձնասենեակում, որ կից էր տեսչի սենեակին: Այնտեղ ինձ փակեցին բոլորովին միայնակ:

Չը գիտեմ, ինչի վերայ էի մտածում և ինչքան ժամանակ մնացի այնտեղ, երբ բոլորովին իմ ականջի մօտ յանկարծ թնդացող քրքիջը ինձ զարթեցրեց մտահոգութիւնից:

Սոսկալով, ես աչքերս բարձրացրի: Նստեալս միայնակ չէի առանձնասենեակում, մի ինչ-որ մարդ, մօտ լիստն և հինգ տարեկան, կանգնած էր իմ առաջիս, միջին հասակով, խորշոմած, կորացած, սպիտակամազ, լայն ոտկորներով, գորշ աչքերի խոթող ճաշացքով, դառը ժրպիտով երեսի վերայ, կեղտոտ, ցնցոտիների մէջ, կիսամերկ, զգուելի: Ըստ երևույթին, դուռ բացվել էր և նրան թողել, յետոյ նորից փակուել էր. իսկ ես այս չեմ նկատել: Եթէ մահն է այդպէս էր եկել:

Մի քանի վալրկեան երկուսս էլ անթարթ միմեանց վերայ էինք նայում, նա՝ շարունակելով իւր ծիծաղը, որ խռիւռցի էր նման, ես՝ կիսա-զարմացած, կիսավախեցած:

— Ո՞վ էք դուք, — հարցրի ես, վերջապէս:

— Տարօրինակ հարց, — պատասխանեց նա: Հոգոցը ասվածը:

— Հոգոց ասվածը, այդ ինչ է նշանակում:

Այդ հարցը կրկնապատկեց նրա ուրախութիւնը:

— Այդ նշանակում է, — դոչեց նա, հռհռոցից խեղդուելով, — որ ձարլօն ¹⁾ վեց շաբաթից չետոյ գնդակ է խաղալու իմ սօրբանայովս ճիշդ այնպէս, ինչպէս քո՝ կոճղովդ վեց ժամից չետոյ: Հա՛ հա՛: Հասկացա՞ր վերջապէս:

Արդարեւ, ես դունաթափվեցի և մազերս փշաքաղվեցին. այդ մի ուրիշ դատապարտեալ էր, այսօրուանը, այն, որին Բիսեթրում սպասում էին, իմ ժառանգը:

Նա շարունակեց.

— Ի՞նչ արած: Ահա քեզ իմ պատմութիւնը. ես մի շատ լաւ գողի որդի եմ, ափսոս, ճշմարիտ, որ ձարլօն ուղեց մի գեղեցիկ օր կապել

¹⁾ Կահնձ.

նրա փողկապը: Այդ այն ժամանակն էր, երբ, Աստուծոյ ողորմութեամբ, դեռ թագաւորում էր կախաղանը: Վեցերորդ տարւումս ես զրկվեցի հօրից և մօրից, ամառը ես գլորվում էի անիւի պէս մեծ ճանապարհի փոշիների մէջ, նրա համար, որ ինձ մի սու ¹⁾ ձգէին երթեւեկող կառքերի լուսամուտներից՝ ձմեռը վազվզում էի ցեխերի մէջ բոկոտն, փչելով ցրտից կապտած ձեռներէս մէջ. անդրավարդկիս պատառվածներից երևում էր մերկ մարմինս: Ինն տարեկան ես արդէն սկսեցի արձակել մազիկներս ²⁾, մերթ զրպան էի մտնում, մերթ պոկում էի մէկի կաշին ³⁾: Տաւր տարեկան հասակումս ես արդէն փոքրիկ գող էի: Յետոյ ես մի քանիսի հետ ծանօթացայ, և տասնութում արդէն սրիկայ էի: Կողոպտում էի իւանութներ, յարմարեցնում էի շուռտուիկներ ⁴⁾: Ինձ ձերբակալեցին — տարիներս պատշաճ էին — և ինձ աքսորեցին Թիարան: Տաժանքը ծանր բան է. քնում ես մերկ տախտակների վերայ, իմում ես հորի ջուրը, ուտում ես սև հացը և քարշ ես տալիս յետևիցդ լի-

¹⁾ Սու հաւասար է 1 1/2 կոպէկի:

²⁾ Ձեռներ:

³⁾ Վերաբրկուն գողանալ:

⁴⁾ Բանալիներ:

մար ուումբը ¹⁾, որը ոչինչի պէտք չէ դալիս: Իսկ փայտի և արեգակի հարուածները: Նկատիւ, որ քեզ բոլորովին անհետ են. իսկ իմ մագերս այնպէս փառաւոր և խիտ էին... Ո՛չինչ: Գիմացայ: Տասն և հինգ տարի շուտ է անցնում. ես երեսուն երկու տարեկան էի: Ահա, մի զեղեցիկ առաւօտ, տալիս են ինձ ճանապարհաթուղթ և վաթսուն ու վեց ֆրանկ ²⁾, որը ես զիջել էի տաժանքի տասն և հինգ տարիներում, զործելով օրը տասն և վեց ժամ, ամիսը երեսուն օր, տարեկան տասն երկու ամիս: Հոգ չէ: Ես կամենում էի վաթսուն ու վեց ֆրանկով դառնալ աղին և մարդ, և իմ ցնցոտիներն տակ թագնուած էին աւելի բարեզգացմունքներ, քան մի որ և է աբբատի ֆարաջու տակ: Բայց զլխազիրս, սատանան տանէ նրան, զեղին էր և նրա ճակատին զրկած էր՝ ~~ապագան և անցանքը~~. պէտք էր այդ ամենութեք ցոյց տալ, որտեղով որ ես անցնէի, և

¹⁾ Ֆրանսիայում տաժանակերները ոտքի շրջաթափ հետ կրում են և մի ուումբ, որը, իբրև պատիժ, նրանք սարտաւորված են քաղ տալ յետեկ: Ինչպէս ասում են, այդ աշխարհում վերացրած է:

Մանի. լարի:

²⁾ Մի ֆրանկը 25 կոպէկ է:

ամենայն շաբաթ ցոյց տալ այն զիւղի տանուտէրին, որտեղ ինձ բնակեցրել էին: Փառաւոր վկայական: Տաժանակիր: Ես բոլորին վախեցնում էի. փոքրիկ երեխաները թագնվում էին ինձանից, և դռները քնթիւ առաջ փակվում էին: Ոչ ոք չէր կամենում ինձ դործ տալ: Կերայ ես իմ վաթսուն և վեց ֆրանկս. պէտք էր մի բանով ապրել: Զոյց էի տալիս աշխատանքի ընդունակ ձեռներս—ինձ լսել չէին կամենում. ծախում էի օրս տասն և հինգ սուով, տասով, հինգով: Ո՛ւր: Ի՞նչ պէտք է անես: Միանգամ քաղցածութիւնը ինձ տանջում էր, ես արմունկովս կոտրեցի հացթուխի խանութի ապակին, վեր առի հացը, իսկ հացալածաւոր վեր առաւ ինձ: Հացը ես չը կերայ, բայց աքսորվեցի մշտական տաժանակիր աշխատանքի, ուսիս վերայ երեք ալրած տառերով—ցոյց կտամ, եթէ կուգես: Այդ նրանց լեզուով ասվում է *իմանիլ անյան* ¹⁾: Այդպիսով ես դարձաւ *անյան* ²⁾: Նորից ինձ տեղաւորեցին Տուլօնում, այս անգամ *անյան* ³⁾: Պէտք էր ծլկվել: Դրա

¹⁾ Récidive.

²⁾ Նորից աքսորանքի բերված:

³⁾ Մշտնջենական թխալարտ:

Համար պէտք էր ծակել երեք պատ, խորտակել երկու շղթա. ինձ ունէի բւեռ, և ես ծլկվեցի:

Գորգիւն բարձրացրին, թնդանօթներն արծակեցին, որովհետեւ մեր տաժանակիր եղբայրը, ինչպէս քո կարգինսլը, կարմիր է հագնւած.— յետեւից հրացանաձգում են, երբ մենք դուրս ենք գալիս: Միայն թէ այդ ծտերին էին կրակում: Այս անգամ տեղին գլխադիր չը կար, և փող էլ չկար: Ես պատահեցի ընկերների, որոնք նոյնպէս մաշել էին փոկերը, կամ կրծոտել էին շղթան: Նրանց առաջնորդը առաջարկեց ինձ տեղ իւր խմբի մէջ.— սպանում էին նրանք մեծ ճանապարհների վրայ: Ես համաձայնուեցի և սկսեցի նոյնպէս սպանել, որ ապրեմ: Թալանում էինք և զիլիժաններ և ճանապարհորդական կառքեր, իսկ երբեմն և մի որևէ հեծեալ շինականի: Փողերը առնում էինք, ձիերը կառքի հետ արձակում էինք, իսկ մարդուն մի որևէ ծառի տակ թաղում էինք, աշխատելով, որ ոտները դուրս չը ցցուեն: Յետոյ գերեզմանի վրայ քիչ պարում էինք, որ հողը փոքր ինչ հարթվի: Այդպէս ահա և ես ծերացայ, ապրելով մացառուտներում, քնելով բաց երկնքի տակ, հալածուելով մի անտառից միւսը. բայց զոնէ ազատ և անկախ:

Այսպէս թէ այնպէս, բայց ամեն բանին վերջ կայ: Մի գեղեցիկ գիշեր մեզ բոլորիս պատեցին ժանդարմները: Քնկերներս փախան, իսկ ես, նրանցից ծերագոյնը, ես մնացի այդ եռանկիւնի գդակաւոր կատունների ճանդերում: Ինձ բերին այտեղ: Ես արդէն անցել եմ այս սանդուխքի բոլոր աստիճանները, բացի մէկից: Ինչ թաշկինակ գողանալ—ինչ մարդ սպանել—ինձ համար այլևս բոլորը միևնույնն էր. բացի դահճից, ինձ ոչինչ չէր մնացել: Իմ բանս կարճ էր: Ճշմարիտ է և այն, որ ես արդէն ծերացել եմ և ոչինչ բանի առաւել պիտանի չեմ: Հայրս պսակվել է այրիի վրայ ¹⁾, իսկ ես էլ կը ճանապարհվեմ ճգնաւորների վանքը ²⁾: Ահա և բոլորը, ընկեր:

Ես համարեա լիմարացայ, լսելով նրան: Նա սկսեց առաջվանից բարձր հռհռալ և կամենում էր բռնել իմ ձեռը: Ես զգուանքով լիտ քաշուեցի:

— Բարեկամ, — ասաց նա ինձ, — դու, կարծես թէ տխուր ես: Նայիր, մահի առաջ չը վախենաւ: Գիտես, այնտեղ հրապարակի վերայ դու պէտք է անցկացնես ամենավատ բոլե, բայց այդ

¹⁾ Կախել են նրան:

²⁾ Իմ գլուխս կը կտրեն գլխահատի վրայ:

երկար չէ: Ես կըցանկանայի լինել աշտեղ, որ
այդ բանը քեզ ցոյց տայի: Գիտե՞ս ինչ կայ: Ես
մինչև անգամ բողոք էլ չեմ ներկայացնի, եթէ
միայն հէնց այսօր ինձ էլ քեզ հետ հնձեն:
Մի տէրտէրը մեզ երկուսիս բաւական կը լինէր.
ինձ համար նրանից քեզ բաժին հանելը ոչինչ
չարժէ: Գու տեսնում ես, որ ես բարի մարդ եմ:
Հա՛: Կուզե՞ս: Բարեկամարձր:

Նա էլի մի քայլ արաւ դէպի ինձ:

— Յարգելի պարոն, — ասացի ես, հրելով
նրան, — շնորհակալ եմ ձեզանից:

Հռհռոցի ճայթիւններ:

— Հօ, հօ, յարգելի պարոն. դուք մի տե-
սակ մարկիզ ոմն էք եղած: Գա՛—Մարկիզ է...

Ես ընդհատեցի նրան: — Բարեկամ, ես պէտք
է ոյժերս փողովեմ, թող ինձ:

Իմ խօսքերի լուրջ եղանակը ստիպեց
նրան յանկարծ մտախոհ լինել: Նա շարժեց իւր
սպիտակ և զրեթէ ճաղատ գլուխը, յետոյ
սկսեց եղունգներով չանդռոտել իւր թաւոտ
կուրծքը, որ երևում էր նրա բաց շապիկի միջից.
վերջապէս. ատամների արանքից մզեց, «Յայտնի
բան է, վարաց 1):

1) Քահանայ:

Յետոյ սակաւ ինչ լուրով, նա համարեա
երկչոտութեամբ աւելացրեց.

— Լաւ է. մարկիզ եղէ՛ք, ոչինչ: Բայց
երևելի է ձեր վերնազգեստը 1), նա ձեզ այլևս
պէտք չի գալու. Ղառւթն վեր կ'առնի նրան:
Բաշխեցէ՛ք ինձ այդ վերնազգեստիկը, ես կը
ծախեմ նրան և թամբաբու կառնեմ:

Ես հանեցի վերնազգեստս և տուի նրան:
Նա երեխայի նման ուրախութիւնից ծափ տուաւ:
Յետոյ, տեսնելով, որ ես մնացի միայն շապիկով և
ցրտից դողդողում էի, արտաբերեց.

— Դուք սառել էք, հաղէք ահա այս,
անձրև է գալիս և ձեզ թրջելու է, բայց պէտք
է սալի վերայ պատշաճութիւնը պահպանել:

Այդ ատելով, նա հանեց իւր վրայից կո-
պիտ մահուկի դորշագոյն բաճկոնը և անցկաց-
րեց իմ թիւերս նրա մէջ: Ես չընդիմադրեցի:

Այստեղ ես թեքվեցի պատին, և ինքս էլ
չը գիտեմ ինչպիսի տպաւորութիւն գործեց ինձ
վրայ այդ մարդը: Նա սկսեց տնտղել նուի-
րած վերնազգեստը և ուրախ բացականջու-
թիւններ էր, որ անում էր:

— Դրպանները ամբողջիկ են... Սճիքը մին-

1) Սերտուկ:

չև անգամ իսկի չի էլ մաշուած... Սրան զին կրտան առ նուազը տասն և հինգ ֆրանկ: Թամբաքուռ առատորէն վեց շաբաթ հերիք կը լինի:

Դուռը նորից բացվեց: Եկան մեր երկուսի ետեւից. իմ ետեւից՝ որ տանեն աչն սենեակը, ուր դատապարտեալները սպասում են իրանց վերջին ժամին. նրա ետեւից՝ որ տանեն նրան Բիսեթը: Նա քրքիջով կանգնեց զինուորների խմբի մէջտեղում, որոնք նրան պէտք է ուղեկցէին, և ասաց ժանդարմներին.

— Նայեցէք, չը լինի թէ սխալուէք, մենք ահա պարոնի հետ կաշիներա փոխել ենք. ինձ նրա տեղը չընդունէք: Սատանան տանի: Հիմա ես ինքս էլ չեմ ուզում. հիմա Թամբաքուռ զներու համար փող կայ:

XXXIII.

Պեր անպիտանը խից ինձանից վերնագրեստոս—ես հօ չէի տալիս նրան—և ինձ թողեց իւր ցնցոտիկները, իւր խայտառակ բաձկոնը: Ո՛ր՜ն էմ նմանում այժմ:

Ես վերնագրեստոս տուի նրան ոչ թէ անհողութիւնից, ոչ թէ ցաւակցութիւնից: Բոլո-

րովին ոչ. այլ նորա համար, որ նա ինձանից ուժեղ էր: Զատ կարելի է, եթէ ես մերժէի նրան, նա ինձ ծեծել էր իւր բռունցքներով:

Հապա, ինչպէս չէ: Յաւակցութիւն: Իմ մէջ չարութիւնը եռում էր: Ես կամենում էի խեղդել նրան, ծեր գողին, իմ ձեռներով: Յանկանում էի աչնտեղ և եթ ոտնատակ անել նրան:

Ես զգում եմ, ինչպէս իմ սիրտը լցուած է կատաղութեամբ և դառնութեամբ: Տրաքած հօ չը լինի իմ մէջ լեղիի փամփուշտը: Մահը մարդուն չար է դարձնում:

XXXIV.

Նրանք ինձ բերին մի-ինչ որ նկուղ, ուր ոչինչ չը կայ, բացի պատերից և դռներից, փականկների և սողակների բազմութեամբ, ի հարկէ:

Ես խնդրեցի սեղան, աթոռ և ամեն ինչ, որ հարկաւոր էր զրելու համար: Ինձ համար այդ բոլորը բերին:

Յետոյ ես խնդրեցի անկողին: Բանդապետը նայեց ինձ վերայ այն հարցական հալացքով, որ, կարծես, ասելիս լինէր. — Ապա ինչո՞ւ համար ես ուզում այդ:

Սակայն նրանք զրին ինձ համար անկիւ-

նում մի ծալիոդ անկողին: Բայց, միևնույն ժամանակ, դրին և մի ժանդարմ ի՞նչպէս նրանք կոչում էին նկուղը:

Չը լինի թէ նրանք վախենում են, որ ես ներքնարկով ինձ կը խեղդեմ:

XXXXX.

Տասը ժամն է:

Ահ, իմ խեղճ երեխայ. վեց ժամ ևս, և ես կը մեռնեմ: Այր դառնամ մի պիղծ զանգուած, որը քաշքշելու են անդամազննարանների (կլինիկա) սառը սեղանների վերայով. գլուխ, որից կը վերցնեն դիմակը. իրան, որը կըսկսեն կտրատել. իսկ մնացորդը կըդնեն դագաղի մէջ, և բոլորը միասին կը տանեն Արամաբեան գերեզմանատուն:

Ահա ինչ կանեն քո հօր հետ այդ մարդիկը, որոնցից ոչ մէկը ատելութիւն չէ դրում դէպի ինձ, որոնք բոլորը ափսոսում են և բոլորը կարող էին ինձ փրկել: Նրանք ինձ սպանելու են, հասկանում ես, արդեօք, Փարիամ, սպանելու են սառնարիւն, հանգիստով, ընդհանուրի բարեքի համար: Օհ, Աստուած իմ, Աստուած իմ:

Խեղճ մանկիկ: Մանկիկ այն հօրը, որը քեզ այդպէս սիրում էր, այն հօրը, որը համբուրում էր քո սպիտակիկ, անուշահոտ վզիկդ, որը անդադար շոյում էր քո դանդուր մազերիկդ՝ ինչպէս մետաքս, որը առնում էր քո գեղատեսիլ կլորիկ երեսիկդ իւր ձեռների մէջ, ստիպում էր քեզ վազել իւր ծունկերի վերայ, իսկ երեկոները բարդում էր պստիկ ձեռներդ, որ դու աղօթես Աստծուն:

Այժմ ո՞վ պէտք է անէ քեզ հետ այդ ամենը: Ո՞վ պիտի սիրէ քեզ: Քո հասակակից միւս երեխաները կուենան հայրեր, դու միայն չես ունենալ: Ի՞նչպէս կը մոռանաս, իմ զաւակս, տոնածաղիկները, ընծաները, գեղեցիկ խաղալիքները, քաղցրեղէնները և համբույրները: Ի՞նչպէս կը մոռանաս, թշուառ որբիկս, ուտելն ու խմելը:

Ահ, եթէ այդ երդուեալները տեսնէին իմ սիրունիկ, փոքրիկ Փարիամին: Նրանք կը հասկանային, որ չէ կարելի սպանել երեք տարեկան մանկան հօրը:

Իսկ երբ նա մեծանայ, եթէ միայն կը մեծանայ, ինչ կը լինի նրա հետ: Նրա հայրը կը մնայ Փարիգի ազգաբնակութեան լիշողութիւններից մէկը: Նա պիտի կարմրի ինձ և իմ

անունիս համար. նրան պիտի արհամարհեն, մերժեն իմ պատճառով, որ նրան սիրում եմ բոլոր սրտով: Օ՛հ, իմ սիրեցեալ Մարիամ, միթէ ճշմարիտ է, որ դու պէտք է ամաչես և զարհուրես ինձանից:

Թշուառ: Ի՞նչ ոճիր եմ գործել ես և ի՞նչ ոճիր եմ ստիպում գործել հասարակութեան:

Օ՛, եթէ ճշմարիտ է, որ ես պիտի մեռնեմ մինչև այսօրվայ վախճանը: Միթէ ճշմարիտ է այն, թէ ես պէտք է մեռնեմ: Այդ խուլ աղմուկը, այդ գոչիւնները բազում, այդ ալիքներն ուրախ ամբոխի, որը արդէն հոսում է դէպի փակերը, ժանդարմները, որոնք զինուորանոցներում պատրաստվում են, քահանան—սև շորերով, էլի մի ուրիշ մարդ—կաթմիր ձեռներով, այդ բոլորը ի՞նձ համար է: Ես մեռնելու եմ, այդ բոլորը ի՞նչ համար է, որ ապրում է, շարժվում է, շնչում է, նստած է այս սեղանի առջև, նման միև բոլոր սեղաններին, վերջապէս, նոյն ինքը, որին ես շօշափում եմ, զգում եմ և որի հազուստը հաւաքվել է ահա այդ իսկ ծալքերով:

XXXXX.

Եթէ դեռ կարելի լինէր իմանալ, թէ ինչպէս է այդ ամենը սարքած, և ինչպէս են այնտեղ մեռնում, բայց... Սարսափելի է. ես այդ չը գիտեմ:

Այդ գործիքի անունը զարհուրելի է, և ես չեմ հասկանում, ինչպէս կարողանում էի մինչև այժմ արտասանել և գրել նրան:

Այդ իննը տառերի զուգադրութիւնը, նրբանց տեսքը, կերպարանքը արդէն զարթեցնում են սարսափեցուցիչ միտք, և թշուառ բժիշկը, որը այդ մեքենան հնարել է, ունեցել է չարագուշակ անուն:

Այն պատկերը, որում ես այս բառը մարմնացնում եմ, մութ է, անորոշ և, նամանաւանդ, զարհուրելի: Ամեն մի վանկը, կարծես թէ, մեքենայի մի մասն է: Ես անդադար շինում եմ և քանդում երևակայութեանս մէջ հրէշային տախտակամածը:

Չեմ համարձակվում ոչ ոքից հարցնել, բայց չէ՞ որ զարհուրելի է չիմանալ, թէ այդ ինչ է, և ինչպէս պէտք է կաչես նրան: Երևի, այնտեղ կայ զսպանակ, և ինձ կը ստիպեն երեսիս վերայ պառկել...: Օ՛, մագերս կը սպիտակեն առաջ, քան կընկնէ իմ գլուխը:

XXXVIII.

Բայց չէ որ ես մի անգամ տեսել եմ նրան:
Մի անգամ, առաւօտեան, ժամը այդպէս
տատնումէկին, ես անցնում էի կառքով Գրեվի
հրապարակի վերայով: Յանկարծ կառքը կանգնեց:

Հրապարակը լիքն էր ժողովրդով: Ես զը-
լուխս դուրս բերի լուսամտից: Խուժանը խռո-
վում էր հրապարակի վերայ և գետափերում.—
տղամարդիկ, կանայք, երեխայք կանգնած էին
ճեմելիքի վերայ: Գլուխներեց վերև երևում էր
մի ինչ-որ բան, նման կարմիր փայտեայ բեմի,
որը պնդացնում էին երեսք մարդ:

Նոյն իսկ այդ օրը նշանակված էր մի մա-
հապարտի պատիժը, և մեքենան շինվում էր:

Ոչինչ չը տեսնելով, ես շուռ տուի երեսոս:
Կառքիս մօտ կանգնած էր մի կին և երեխա-
լին ասում էր.

— Նայիր: Տեսնում ես, դանակը փատ է
զործում, ահա նրանք էլ ուշադրութեամբ են
ճարպի կտորով:

Ահ, թշուառ, այս անգամ չը պիտի դարձ-
նես դու քո գլուխը:

XXXX.

Ներումն, ներումն ինձ, զուգէ դեռ նե-
րումն է լինելու: Թագաւորը իմ դէմ ոչինչ
չունէ: Թող կանչեն այստեղ իմ փաստաբանին,
շուտ, իմ փաստաբանին: Ես կամենում եմ զնալ
տաժանակրութեան: Հինգ տարի տաժանակրու-
թեան մէջ.— ինչ հոգ, կամ քսան տարի, կամ
յաւիտենական կարմիր դրօշներով: Միայն թէ
խնայեցէք իմ կեանքը:

Տաժանակիրը շարժվում է, ման է դալիս,
զգում է, վերջապէս, արեգակ է տեսնում:

XXXX.

Handwritten signature or mark.

Գարձեալ եկաւ քահանան:

Նրա մագերը սպիտակ են, հայացքը հեզ
և փաղաքշող, երեսը բարի և պատկառելի. դա,
ճշմարիտ, շատ սիրաշուք և բարի մարդ է:
Այսօր առաւօտ ես ինքս տեսայ, թէ ինչպէս նա
բաժանեց բանդարկեալներին իւր քսակի բոլոր
փողերը: Ապա ինչո՞ւ նրա ձայնի մէջ չը կայ
ոչինչ, որ շարժէր և ինքը ևս շարժվէր: Ինչո՞ւ
նա և մինչև այժմ ոչինչ չասաց, որ շարժէր
խելքս կամ սիրտս:

Այսօր առաւօտ ես ինքս ինձ կորցրել էի:

Ես հազիւ լսում էի այն, ինչ-որ նա ինձ ասում էր: Սակայն ինձ թուաց, որ նրա խօսքերը անօգուտ էին, և ես մնում էի անտարբեր. նրանք սահում էին, ինչպէս այդ սառն անձրևը այդ սառած ապակիների վերայով:

Այնուամենայնիւ, երբ նա մտաւ ինձ մօտ, նրա տեսքը ինձ շատ հաճելի երևաց: Այդ բոլոր մարդկանց մէջ, ասացի ինքս ինձ, սա միակ մարդն է, որ ինձ համար մնացել է իբրեւ մարդ: Եւ ես տարփանօք պապակում էի բարի և միութարական խօսքերի:

Մենք երկուսս էլ նստեցինք, նա՝ աթոռի, ես՝ անկողնի վերայ: Նա ասաց ինձ.

— Իմ որդի... Սիրտս բացվեց այդ խօսքից: Նա շարունակեց.

— Իմ որդի, հաւատում եք դուք Աստծուն:

— Այո, հայր, — պատասխանեցի ես:

— Հաւատում եք դուք կաթոլիքական առաքելական և հռովմէական սուրբ եկեղեցուն:

— Զատ սիրով, — ասացի ես:

— Որդեակ իմ, — շարունակեց նա, — դուք, կարծես, տարակուսում եք:

Այդտեղ նա սկսեց խօսել: Եւ խօսեց երկար. շատ բան ճառեց. յետոյ, երբ հարկաւոր համարեց վերջացնել, նա վերկացաւ և առաջին

անգամ իւր խօսակցութեան սկզբից, նայեց ինձ վերայ և հարցրեց. — Ուրեմն, ինչպէս:

Խոստովանում եմ, ես լսում էի նրան սկզբում ագահութեամբ, յետոյ ուշադրութեամբ, և ապա խոնարհութեամբ:

Ես նոյնպէս վերկացայ:

— Յարգելի պարոն, — պատասխանեցի ես նրան, — ողորմութիւն արէք, թողէք ինձ միայնակ: Նա հարցրեց ինձ.

— Ե՞րբ գամ ես:

— Ես ձեզ իմաց կրտամ, — ասացի:

Այն ժամանակ նա դուրս եկաւ, առանց մի խօսք ասելու, միայն շարժեց գլուխը, կարծես թէ, ասում լինէր. — Անաոտուած:

Ո՛չ, որքան ևս ստորացել եմ, բայց անաստուած չեմ եղել. և, Աստուած վկայ է, որ ես հաւատում եմ Իրան: Բայց ինչ ասաց ինձ այդ ծերունին. ոչ մի զգացեալ, սրտաշարժ խօսք, ոչ մի լացեալ, հոգեբուղի խօսք. ոչինչ՝ որ ծագէր նրա սրտից և դիմէր պէպի իմ սիրտը. ոչինչ՝ որ նրանից զար դէպի ինձ: Ընդհակառակը, նրա ճառը դիմադուրկէր, դանդաղ, յարմարելի ամեն բանի և ամենքին. վերամբարձ խորութիւն, տափարակ, որտեղ պէտք էր, որտեղ պահանջվում էր պարզութիւն. այդ մի ինչ-որ նմանու-

Թիւն էր զիւրազգացիկ քարոզի, կամ աստուածաբանական եղբերեղութեան: Տեղ-տեղ լատինական պարբերութիւն՝ լատիններէն: Իսկ յետոյ, բաց ընկաւ սուրբ Ուղոստիանոսով և սուրբ Գրիգորիոսով պարզերես լինել: Բացի այդ, կարծես, նա արդէն քսան անգամ կրկնված դաս էր ասում, կամ անցնում էր մի խնդիր, որը շատ գործածելուց արդէն ջնջվել էր լիշողութիւնից: Եւ ոչ մի հայացք աչքերում, ոչ մի փոփոխութիւն ձայնի մէջ, ոչ մի շարժումնք ձեռներում:

Եւ այլապէս ինչպէս կարող էր լինել: Այդ քահանայն ծառայում է բանդում: Նրա ծառայութիւնը պարունակվում է մխիթարութեան և խրատման մէջ. նա ապրում է նրանով. նրա պերճախօսութիւնը ուղղուած է միայն դէպի տաժանակիրները և հիւանդները: Նա խոստովանեցնում է և ճանապարհի է բերում նրանց, միայն նրա համար, որ ծառայում է: Նա ծերացել է՝ մարդկանց դէպի մահ պատրաստելով: Վաղուց արդէն նա մոռացել է այն ամենը, որը ստիպում է ուրիշներին զարհուրել. նրա լաւ փոշիացեալ մազերը չեն փշաքաղվում. դաժանակրութիւնը և պատժարանը նրա համար սովորական բաներ են: Հաւանօրէն, նա ունէ գրված և պատրաստի մի տետրակ.— այսքան էջ տաժանակիրների համար,

այսքան՝ մահուան դատապարտվածների համար: Նախընթաց օրը նրան իմաց են անում, թէ այս ինչ ժամին նա պիտի ուղևորէ: Այդ ուժ— հարցնում է նա,— տաժանակիր, թէ՞ դատապարտելի, և շուտափութ աչքի է անցնում էջը, և յետոյ գալիս է: Սրանից երևում է, որ թէ Տուլօն դնացողները և թէ Գրեվի գնացողները նրա համար ընդհանուր երևութներ են, և որ նա ինքն էլ նրանց համար ընդհանուր երևութ է:

Մէ, թող բերեն ինձ մօտ մի որևէ երիտասարդ յաջորդ, կամ մի ծերունի քահանայ, առաջին պատահած ծխից. թող նրան գտնեն իւր ընտանիքի մօտ, մի որևէ գիւրջ կարգալուծամանակ, բոլորովին անակնկալ և ասեն նրան.—

Մի մարդ կայ, որ պէտք է մեռնէ, գնացէք, մխիթարեցէք և նրան: Նրա մօտ եղէք, երբ կը կապտեն նրա ձեռները, երբ կը խուզեն նրա մազերը. նստեցէք նրա հետ սալի մէջ և խաչելութեամբ սքողեցէք նրանից դահճին. ցնցուցէք նրա հետ միասին փողոցներում մինչև հրապարակը. անցէք նրա հետ արեան փափագող ամբոխի միջից. դրեցէք նրան պատժարանի պատուանդանի վերայ և մնացէք մինչև այն ժամանակ, երբ նրա գլուխը կը բաժանուի մարմնից: Թող նրան բերեն ինձ մօտ

«Կից Եփրայի Կառնաշալի», թող ձգեն ինձ նրա գիր-
քը, նրա ոտներին, և նա կ'արտասովի, մենք
երկուսս էլ կարտասուենք. և նա կը լինի պեր-
ճախօս, իսկ ես մխիթարուած կը լինեմ և իմ
սիրտը կը հոսայ նրա սրտի մէջ, և նա կընդունէ
իմ հոգին, իսկ ես կընդունեմ նրա Աստուածը:

Իսկ այդ բարի ծերուկը... Բնչ է նա ինձ
համար, Բնչ եմ ես նրա համար: Մի անհատ՝
թշուառների ցեղից, մի ստուեր, որպիսիները
արդէն նա շատ է տեսել. մի միաւոր, որ աւե-
լացվում է էկզեկուցիաների ընդհանուր թուին:

Գուցէ ես լաւ չեմ անում, որ հրում եմ
նրան. հէնց նա է բարին, իսկ ես վատ մարդ
եմ: Աւաղ, այդ իմ մեղը չէ: Այդ իմ շնչառու-
թիւնը, դատապարտուածի շնչառութիւնը, ամեն
ինչ ապականում է, ամեն ինչ վարակում է:

Ինձ համար ուտելիք բերին. նրանք կար-
ծել են, որ ես ուտելիքի կարիք ունեմ: Նուրբ
և համադամ կերակուրներ, վառիկներ էին, կար-
ծեօք, և էլի չգիտեմ մի ինչ: Ես փորձեցի ուտել,
բայց հէնց առաջի կտորը ընկաւ իմ բերնից.—
այնչափ այդ բոլորը ինձ թուաց դառն և զգուելի:

Ներս մտաւ մի ինչ-որ պարօն գլխարկով,

հագիւ նայեց ինձ վերայ, յետոյ բացարեց ծալվող
ոտնաչափը և սկսեց քարեայ պատերը վերեւից
մինչև վայր չափել, շատ բարձրաձայն ասելով.—
Այդ «յրդէ» է, Կա՛մ ոչ, «յրդ» է:

Ես հարցրի ժանդարմին, ով է այդ մարդը:
Կարծեօք, դա ճարտարապետի օգնականն է, որ
բանդումն է ծառայում:

Նրա հետաքրքրութիւնն էլ, ըստ երևոյ-
թին, նոյնպէս շարժւած էր: Նա ինչ-որ շրջն-
չեց իրան ուղեկցող համարականի հետ, յետոյ
անթարթ նայեց ինձ վերայ, անվոյթ կերպով
շարժեց գլուխը, նորից բարձրաձայն խօսեց և
սկսեց չափել:

Վերջացնելով գործը, նա մօտեցաւ ինձ և
սուր ձայնով ասաց.— Կէս տարուց յետոյ, իմ
սիրելի, այս բանդը աւելի լաւ կը լինի:

Իսկ նրա շարժմունքը, կարծես, սուելա-
ցրեց.— Իսկ դու, հոգեակս, այդ չես տեսնելու.
ափսոս:

Նա, կարծես, մինչև անգամ ժպտում
էր: Եւ ես սպասում էի այն ըոպէին, երբ
նա թեթեւօրէն պիտի ծաղրէր ինձ, ինչպէս
ծաղրում են աղջկան, նրա պսակի երե-
կոյեան:

Իմ ժանդարմը, մի հին զինուոր, գովասանա-

կան ժապաւէնով զարդարված, պատասխանեց իմ փոխարէն.

— Յարգելի պարոն, մեռեալի սենեակում այդպէս բարձր չեն խօսում:

Ճարտարապետը զնաց, իսկ ես մնացի, ինչպէս մէկը այն քարերից, որոնց նա չափում էր:

Իսկ յետոյ ինձ հետ պատահեց մի շատ ծիծաղելի անցք:

Փոխարինեցին իմ ձերուկ ժանդարմին, որի ձեռքը ես, ապերախտ եսականս, մինչև անգամ չը սեղմեցի: Մի այլը կարգված էր նրա տեղը. մի նեղաճակատ, եղան աչքերով, անմիտ կերպարանքով մարդ:

Սակայն ես նրան մինչև անգամ չը նկատեցի էլ: Ես մէջքս դրան, նստած էի սեղանի մօտ, և աշխատում էի ձեռներով գովացնել ճակատս. մտքերը խաւարեցնում էին բանականութիւնս:

Ուսիս կպած մի թեթև հարուած ոտիպեց ինձ յետ շուռ գալ: Այդ իմ նոր ժանդարմն էր, որի հետ մենք մնացինք մեկուսի:

Ահա նա ինչ կերպով սկսեց խօսել ինձ հետ:

— Յանցաւոր, բարի է արդեօք քո սիրտը:

— Ո՛չ, — պատասխանեցի ես:

Խիստ պատասխանը, կարծես, շփոթեց նրան: Սակայն նա շարունակեց, թէպէտ և ոչ առանց երկիւղի.

— Լոկ զուարճութեան համար չար չեն լինում:

— Ո՛վ գիտէ, — հակաճառեցի ես: — Եթէ դուք միայն այդ էիք կամենում ասել ինձ, ապա թողէք ինձ, խնդրեմ:

— Ներեցէք, յանցաւոր, — պատասխանեց նա: Միայն երկու խօսք: Ահա եթէ դուք կարողանայիք կազմել մի չքաւորի բախտաւորութիւնը, (այդ ձեզ համար դիւին է), միթէ դուք այդ չէիք անիլ:

Ես վերքաշեցի ուսերս. — Դուք, կարծեօք, ուղղակի ճարանտօնիցն էք *) եկել: Ի՞նչ ասել կուզի, լաւ ընտրել էք այն ամանը, որի միջից ուզում էք հանել բախտաւորութիւնը: Ի՞նձ կազմել ում և իցէ մէկի բախտաւորութիւնը:

Նա քաշացրեց ձայնը և ընդունեց խորհրդաւոր տեսք, որը ամենեւին սազ չէր գալիս նրա ապուշ կերպարանքին:

*) Դժատուն:

—Այո, յանցաւոր, այո, բախտաւորութիւն,
բախտ: Այդ ամենը դուք կարող էք անել: Եւ
ահա ինչպէս. ես մի խեղճ ժպնդարմ եմ: Իմ
պաշտօնս ծանր է, ռոճիկս փոքր, իսկ սեպակական
ձի պահելը մինչ վերջին ծալք ինձ քանդում է:
Եւ ահա, որպէս զի հաւասարակշռութիւն պահեմ,
ձեռնարկել եմ վիճակախաղ: 2^է որ մի բանով
պէտքէ գլուխ պահեմ ես: Տանելու համար մին-
չեւ այժմ ինձ պակասել են լաւ համարներ: Ել
որտեղ որ պտրում եմ լաւերը, միշտ ընկնում է
նրանց հարւանը: Վեր եմ առնում 76-ը, դուրս
է գալիս 77-ը, թէկուզ տրաքէր, իսկականները
չեմ գտնում. Համբերեցէք մի փոքր, ես այս
ըռպէիս կը վերջացնեմ: Այժմ ահա ինձ համար
ծագում է մի փառաւոր դէպք: Կարծեօք, յան-
ցաւոր, ձեր բարեհաճութեամբ այսօր դուք
այն... Յայտնի են որ մեռեալները, որոնց այդ
կերպով ճանապարհում են միւս աշխարհ, գու-
շակում են վիճակախաղի համարները: Խոստա-
ցէք վաղը երեկոյեան գալ ինձ մօտ, այդ ձեզ
համար հօ ոչինչ բան է, և ասացէք ինձ երեք
համարներ, երեք լաւ, իսկական համարներ. հօրմ,
ի՞նչ կասէք: Ես մեռեալներից չեմ վախենում,
միամիտ կացէք: Ահա իմ հասցէն. Պօպեկուրեան
զինուորանոց, սանդուխք Ա., № 26. միջանցքի

վերջում: Դուք, հօ, ինձ կը ճանաչէք: Զնորհ
բերէք թէ կուզ այսօր երեկոյեան, եթէ այդ
ձեզ համար աւելի յարմար է:

Ես թերեւ չէի պատասխանիլ այդ դու-
մին, եթէ մի անմիտ յոյս չը փայլէր խելքումս:
Յուսահատ դրութեան մէջ, մտածում են եր-
բեմն՝ մազով կտրել շղթան:

—Քեզ հետ եմ,—ասացի ես նրան, վճռե-
լով սառն՝ ձեռնալ, որքան այդ կարելի է մի
մարդուն, որը պատրաստվում է մահուան,—ես,
արդարեւ, կարող եմ քեզ նոյն իսկ թագաւորից
հարուստ դարձնել, քեզ միլիօնների հասցնել,
բայց միայն մի պայմանով:

Նա չուէց իւր անմիտ աչքերը:

—Ի՞նչ պայմանով, ի՞նչ պայմանով: Բոլո-
րը, ինչ-որ կը հրամայէք, յանցաւոր:

—Երեք համարի տեղ, ես խոստանում եմ
քեզ չորսը: Փոխենք հագուստներս:

—Հէնց այդ,—գոչեց նա, համազգեստի
կոճակները լետ անելով:

Ես վերկացայ աթոռի վերայից: Ես դիտում
էի նրա բոլոր շարժողութիւնները. սիրտս բա-
բախում էր. ես արդէն տեսնում էի, ինչպէս
բացվում են դռները ժանդարմի համազգեստի
առջեւ, տեսնում էի և՛ հրապարակը, և՛ փողոցը,

և՛ արդարադատութեան պալատը իմ ետեւում:

Քաց յանկարծ նա շուռ եկաւ դէպի ինձ անվճռական հայացքով:

—Քաց այդ այտեղից դուրս գնալու համար չէ՛:

Ես հասկացայ, որ բոլորը կորաւ: Սակայն սիրտ արի գործ գնել մի ճիգ ևս, ամենամոգիւտը և ամենամանմիտը:

—Յատկապէս դրա համար է, բայց քո բախտը որոշված է...

Նա ընդհատեց ինձ.

—Օհօ. ինչպէս չէ՛: Ապա իմ համարներս: 2^է որ նրանք իսկականը լինելու համար, պէտք է որ դուք մեռնէք:

Ես նորից նստեցի, ոչնչացած և սպանված, մի անիրագործելի յուսով ևս:

XXXXXXXX.

Ես խոնարհեցրի աչքերս, ձեռներով ծածկեցի նրանց և դորձադրեցի բոլոր ճիգերս, որպէս զի մոռանամ ներկան անցեալի մէջ: Իմ մտածմունքներիս ժամանակ մանկական և առաջին երիտասարդութեան լիշողութիւններս բոլորը կենդանանում են իմ առջև միմեանց ետեւից,

հեզ, հանդարտ, ծիծաղտես, իբրև ծաղկադարդ կղզիներ՝ այդ խաւար և պղտոր մտքերի անդնդի վերայ, որոնք շառաչում են իմ ուղեղի մէջ:

Ես նորից տեսնում եմ ինձ իբրև երեխայ դպրոցական աշակերտ, յաւերժ ծիծաղկոտ, վարդազոյն, տեսնում եմ, ինչպէս երբեմն խաղում էի, վազում էի, գոչում էի մեծ, կանաչ ծառուղիում,—այն աչքաթող սրած այգու, որ տեղ անցել են իմ առաջին տարիները, միանձնուհիների այն հինաւուրց ապաստարանի, որի վերայ բարձրանում է Վալ-դէ-Պրատի արճիճեայ զլիսով խաւար գմբէթը:

Իսկ յետոյ, չորս տարի անցած, ես դեռ ևս այնտեղ եմ, դեռ ևս երեխայ, բայց արդէն մտախոհ և կրքոտ:

Կայ մի աղջիկ այդ մեկուսացած այգում, մի փոքրահասակ և մեծաչք խաղանուհի, երկար մագերով, թուխ, ոսկեգոյն կաշուով, կարմիր բերնիկով և վարդազոյն թշիկներով, տասն և չորս տարեկան անդալուզացի Պեպան:

Մեր մայրերը արձակեցին մեզ՝ միասին վազվզելու, իսկ մենք գնացինք զբօսնելու:

Մեզ պատուիրում էին խաղալ, իսկ մենք խօսակցում էինք, ինչպէս մի հասակի, բայց զանազան սեռերի երեխաներ:

Այն ինչ տարի էլ չը կայ, ինչ մենք վա-
զում էինք և դատեմարտում էինք միասին: Ես
վիճում էի Պեպպի հետ խնձորենու վերայ
գտնվող լաւագոյն խնձորի համար, ծեծում էի
թուչնի բնի համար: Նա լաց էր լինում, ես
ասում էի՝ տեղն է, և մենք երկուսս էլ զնում
էինք՝ գանգատվելու մեր մայրերին, որոնք մեզ
բարձրաձայն մեղադրում էին և արգարայնում
էին կամացուկ իրանց մտքում:

Իսկ այժմ նա ման է գալիս ինձ հետ,
կուռը կռիս գցած, և ես նրանով հպարտանում
եմ, ես յուզվում եմ: Գնում ենք մենք համ-
րաքայլ, խօսում ենք հանգստ: Նա ձեռից
գցում է թաշկինակը, ես վեր եմ առնում: Մեր
ձեռները դողդողում են միմեանց շփուելիս: Նա
խօսում է ինձ համար թուշուների, աստղի,
որը փայլում է ահա այնտեղ, վարդագոյն արև-
մուտքի, որ երևում է ծառերի ետևում, կամ
իւր ուսումնարանական ընկերուհիների, իւր
զգեստի և ժապաւէնների վերայ: Մենք արտա-
յայտում ենք անմեղ բաւեր, մենք երկուսս էլ
կարմրում ենք: Փոքրիկ աղջիկը դարձաւ մա-
տաղահաս օրիորդ:

Մի ամառային երեկոյ էր: Մենք կանդ-
նած էինք այդու վերջին ծայրում, շագանակե-

նիների տակ: Այն լուռութեանց մէկից լետույ,
որոնք լրացնում էին մեր զուարճութիւնը, նա
յանկարծ թողեց իմ ձեռը և ասաց.

— Վազենք:

Ես, կարծես թէ, տեսնում եմ նրան, նա
ամբողջապէս սև էր հագել, իւր մեծ մօր սգումն
էր: Նրա գլխում ծագեց մանկական մի միտք:
Պեպան նորից դարձաւ Պեպանիկ և ասաց
ինձ. — Վազենք:

Եւ նա վազեց իմ առջև, իւր՝ մեղուի մէջ-
քի պէտ՝ բարակ մէջքով և փոքրիկ ոտիկներով,
որոնք բարձրացնում էին նրա զգեստը կոճղներից
վեր: Նա վազում էր, իսկ ես նրա լետեից. քամին
երբեմն ծածանում էր նրա թիկնոցը, որի տա-
կից փայլում էին նրա թուխ և թարմ թիկունքը:

Ես յափշտակված էի: Ես հասայ նրան հին
ու քանդված ջրհորի մօտ, բռնեցի նրա մէջքից
յաղթութեան իրաւունքով և նստացրի դալա-
րազարդ նստարանի վերայ. նա չէր ընդդիմա-
նում: Նա շնչում էր արագօրէն և քրքջում էր:
Ես մտախոհ էի և նայում էի նրա ~~սև~~ բիւրե-
րին, սև թերթերունքների միջով:

— Նստեցէք այստեղ, — ասաց նա, — հիմա
դեռ լոյս է: Մի բան կարդանք: Կա՞յ ձեր մօտ
որև է գիրք:

Իմ մօտ կար Սպալանցանի ճանապարհորդութեան երկրորդ հատորը: Ես բացարեւոյն ընտրութեան, գիպուածաբար, և նստեցի աւելի մօտիկ նրան. նա յենվեց ուսով իմ ուսի վերայ, և մենք սկսեցինք կարդալ, մեղանից ամեն մէկը իւր համար, միևնոյն երեսը: Երբ պէտք էր թերթը շուռ տալ, նա միշտ հարկադրված էր սպասել ինձ: Իմ խելքս նրա խելքից յետ էր մնում:—Դուք գեռ չէք վերջացրել,—ասում էր նա: Իսկ ես գեռ նոր էի սկսում:

Եւ մեր գլուխները մօտենում էին, մաղներս խառնվում էին, շունչներս մօտենում էին և շրթունքներս՝ նոյնպէս:

Երբ մենք կամեցանք նորից շարունակել ընթերցումը, երկինքը արդէն փայլում էր աստղերով:

—Ախ, մայրիկ, մայրիկ,—ասաց նա, տուն մտնելով.—Ահ, մենք վազել ենք հն:

Իսկ ես լուռ էի:—Դու միշտ լուռ ես,—ասաց ինձ մայրս,—երևի դու տխուր ես: Իսկ իմ խրտի մէջ գրախտ էր տիրում:

Այդ երեկոն ես պիտի չիշեմ ամբողջ կեանքումս:

Ամբողջ կեանքումս:

XXXXIV.

Չգիտեմ որ ժամը խփեց, ես լաւ չեմ լըսում ժամացույցի զարկը: Իմ ականջներում թընդում է մի ինչ-որ աղմուկ, իբր թէ երգեհօնի կարկաչը լինի. այդ իմ վերջին մտքերս են աղմկում:

Այդ նշանաւոր րոպէին, երբ ես կենտրոնացնում եմ իմ չիշողութիւնների վերայ, ես սարսափով հանդիպում եմ նրանց մէջ իմ գործած ոճիբը, և ինձ ցանկալի էր գեռ էլ աւելի զոջալ: Մինչև իմ դատապարտվելը ես առաւել էի զրդշում. իսկ նրանից յետոյ, կարծեօք, իմ ուղեղի մէջ միայն մահուան վերաբերեալ մտքերի համար տեղ մնացել է: Այն ինչ ես կը կամենայի ապաշխարել:

Երբ ես մտածում էի իմ անցեալ կեանքի վերայ և հասայ մինչև կացինի հարուածը, որը իսկոյն նրան կը վերջացնի, ես զարհուրեցի, իբրև ինձ համար բոլորովին մի նոր մտքից: Իմ գեղեցիկ մանկութիւն, իմ գեղեցիկ երիտասարդութիւն. ոսկեհիւս զօրծուածք, ծայրը արիւնաթաթախ: Այն Ժամանակի և այժմի մէջ կայ մի ամբողջ գետ արեան—ուրիշի և իմ արեան:

Եթէ ո և է կարդայ իմ պատմութիւնը,

նա չի հաւատալու, որ այդքան բախտաւորութեան և անմեղութեան տարիներէց յետոյ, կարողանար հետեւել մի այդպիսի անիծեալ տարի, որը սկսվել է ոճրագործութեամբ և վերջանալու է զլխատութեամբ: Կարծելու են, թէ այս մի որևէ հատուկտոր առասպել է:

Բայց դարձեալ, ողորմելի օրէնքներ և ողորմելի մարդիկ, ես չար մարդ չեմ եղել:

Օհ, մեռնել միջանի ժամից յետոյ և մրտաձել, որ մի տարի առաջ, նոյն իսկ այսօր, ես ազատ էի և մաքուր, կատարում էի իմ աշնանալին զբօսանքները, թափառում էի ծառերի տակ և խշխշացնում էի տերեւները:

XXXX.

Եւ մտածել, որ հէնց այս րոպէ, այստեղ, իմ չորս կողմում, տների մէջ, որոնք շրջապատում են սլալատը և Գրեվին, և հէնց ամենուրեք Փարիզում մարդիկ ման են գալիս և հոգով են, խօսում են և ծիծաղում, կարգում են օրագիրները, մտածում են իրանց գործերի մասին. վաճառականները ծախում են, օրիորդները պատրաստում են իրանց զգեստները այսօրուայ պարահանդիսի համար, մայ-

րերը խաղում են իրանց երեխաների հետ:

XXXXY.

Ես լիշում եմ, թէ ինչպէս մի անգամ, երեխայ ժամանակս, գնացել էի՝ նայելու Նօտր-Դամի զանգակը:

Ես արդէն թուլացել էի, թէ մութն, խենջաձև սահլիքով բարձրանալուց և թէ երկու աշտարակները միացնող պարսպաձև անցնելուց, և նրանից, որ ամբողջ Փարիզը ես տեսնում էի իմ ոտների տակ,—երբ ներս մտայ քարէ վանդակը, որի միջով ձգված գերանների վերայ, կախված է զանգակը, իւր հազար ֆունթանոց լեզուակով: Գողգոթայով ես առաջ էի ընթանում ճեղքված տախտակների վերայով, հեռուից նայելով այդ փարիզեան ժողովրդի և երեխաների համար հուշակաւոր զանգակին, և ոչ առանց սարսափի նկատելով, որ կգմինտրածածկ ժանիքը իւր քիււրով իջնում էր մի ուղղութեամբ իմ ոտների հետ: Բացուածքից ես տեսնում էի, ինչպէս թռչնի թռիչքից, Նօտր-Դամի հրապարակը և անցորդներին, թռչունների մեծութեամբ:

Յանկարծ ահաղին զանգակը ղողանջեց.

զօրեղ երերումը սասանեցրեց օդը և ստիպեց տատանել ծանր աշտարակը: Տախտակամածը կոճերի վրայ սկսեց ոստոստել: Թնդիւնը քիչ մնաց, որ ինձ վայր ձգէր. ես օրօրվեցի, պատրաստ՝ տանիքի կղմինտրային թեքվածքներով ցած դլորվելու: Սարսափից ես ընկայ յատակի տախտակների վերայ, պինդ բռնելով նրանցից երկու ձեռներով, անխօս, անշունչ, սարսափելի թնդիւնը ականջներումս և անդունդը աչքերիս առջև, որտեղ անցուդարձ էին անում այնքան հանգիստ և բախտաւոր անցորդներ:

Այդպէս, ահա ինձ թւում է, որ ես այժմ ընկած եմ զանգակի տակ: Կարծես, մի ինչ-որ բան միաժամանակ խլացրել է և կուրացրել է ինձ: Որպէս թէ մի ինչ-որ զանգակի դնդիւն սասանեցնում է իմ ուղեղի դատարկութիւնները. այն խաղաղ և սահուն կեանքը, որը ես թողել եմ և որտեղ ուրիշ մարդիկ գեռ երազում են, ես տեսնում եմ միայն հեռուից, մի ինչ-որ անդնդի ձեղքի արանքից:

XXXXXXXX.

Բապտիստ մուսլ շինութիւն է:

Սրածայր և զառիվայր կտրով, տարօրինակ

զանգակատնով, մեծ, սպիտակ ժամացոյցով, սիւնակներով ամեն մի յարկում, հազարաւոր լուսամուտներով, երթեկութիւնից մաշուած սանդուխքներով, աջ ու ձախ երկու կամարներով—նա կանգնած է Գրեվիի հետ մի ուղղութեան վերայ, մուսլ, խոժոռած, ժամանակի ընթացքում փոսփոստոված առաջնապատով, և այնպէս, որ արեգակի լոյսով տնդամ սև է:

Պատժի օրը, նա դուրս է ժայթքում իւր բոլոր դարբասներից և դռներից ժանդարմներ, և նայում է դատապարտեալի վերայ իւր բոլոր լուսամուտներով:

Իսկ երեկոյեան նրա՝ պատժի ըսպէն ցոյց տուող՝ ժամացոյցը վառվում է, լուսաւորված սև առաջնապատի վերայ:

XXXXXXXX.

Այժմ ժամի մէկ և քառորդն է:

Ահա ինչ եմ ես զգում այս ըսպէին:

Սաստիկ զլխացաւ. զօտկատեղումս ոտնութիւն, ճակատս կրակի մէջ: Ամեն մի անգամ, երբ ես վեր եմ կենում կամ կռանում եմ, ինձ թւում է, որ մի ինչ-որ հեղուկ հոսում է

գլխիս մէջ և ստիպում է ուղեղիս ընդհարվել
զանգիս պատերին:

Յնցողական դողն անցնում է մարմնովս,
և երբեմն զրիչը ընկնում է ձեռիցս, ինչպէս
զալվանական սասանումից:

Աչքերումս զգում եմ ծակծկոց, իբր թէ
ծխի մէջ եղած լինէի: Արմունդներս մղկտում են:

Երկու ժամ և քառասուն ու հինգ րոպէ ևս,
և ես կրթշկվեմ:

XXXXIX.

Նրանք ասում են, որ այդ ոչինչ, որ ոչ
մի չարչարանք չը կայ, որ այդ խաղաղ վախճան
է, որ այդպիսով մահը շատ հեշտացրած է:

Ապա ի՞նչ է այդ վեց շաբաթվայ մահուան
տաղնապը, այդ ամենօրեայ օրհասական խրոն-
ջումը: Ապա ի՞նչ է տանջանքը այս անջնջելի
օրուայ, որը անցնում է այդպէս դանդաղ և
այդպէս արագ: Ապա ի՞նչ է այդ տանջանքների
սանդուխքը, որը վերջանում է պատժարանով:

Միթէ այդ չէ՞ նշանակում չարչարվել:

Միթէ այդ միևնույն սարսումները չեն, երբ
արիւնը կաթ-կաթ ծորում է և երբ խելքը
մարում է միտք մտքի ետևից:

Եւ յետոյ, հաւաստիացած են նրանք, ար-

դեօք, որ արդարև մարդ չէ տանջվում: Ա՞վ ա-
սաց նրանց այդ: Տեսնում է արդեօք, որ կը-
տրված գլուխը՝ բոլորովին արիւնաթաթախ՝
կանգնէր կողովի եզերքին և գոչէր ժողովրդ-
դին. — Այդ յաւանք է:

Կամ կան նրանց ձեռագործի մեռեալներ,
որոնք յետոյ եկած լինէին նրանց մօտ և շը-
նորհակալութիւն յայտնած լինէին նրանց, ասե-
լով, թէ այդ իբր թէ հիանալի է հիմնված:
Ջարունակեցէք այդպէս: Գերազանց մեքենա-
յակազմ է:

Չէ, ոչինչ: Մի ըրպէից սակաւ, մի վար-
կեանից սակաւ, և բոլորը կը վերջանայ:— Բայց,
արդեօք, մտե՛լ են նրանք իրանց կեանքում
գէթ մի անգամ այն մարդու դրութեան մէջ,
որը այնտեղ ընկած է այն ըրպէին, երբ ընկ-
նում է ծանր սուրը, խրվում է մսի մէջ, կրտ-
րում է ջղերը, կոտրտում է ողնաշարները:
Ի՞նչ մեծ բան է: Կէս վայրկեան, և ցաւը ոչնչա-
ցաւ... Սարսափ:

XXI.

Տարօրինակ է, որ ես անգաղար մտածում
եմ թագաւորի մասին: Ինչպէս էլ որ ես աշխա-
տում եմ չը մտածել, ինչպէս էլ որ գլուխս չեմ

Թօթափվում, մի ինչ որ ձայն անդադար շշնջում է ականջիս: X

— Կայ իսկ հէնց այս քաղաքում, հէնց այս լոպէիս և այստեղից ոչ հեռու, ուրիշ պալատներում, մի մարդ, մի բացառական մարդ, որի դուանը նոյնպէս ժամապահներ են կանգնած, ինչպէս և դու ժողովրդի մէջ, այն տարբերութեամբ, որ նա նոյնչափ բարձր է դասված, որքան դու ստոր: Նրա ամբողջ կեանքը, լոպէս առ լոպէս ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ փառք, վեհութիւն, շքեղութիւն, կարողութիւն: Նրա շուրջ բոլորը սէր է, անձնուիրութիւն, յարգանք: Ամենաբարձր ձայները մեղմանում են նրա հետ խօսակցելիս, և ամենահպարտ զլուխները խոնարհվում են. նրա ձեռների տակ միայն մետաքս է և ոսկի: Այս լոպէին նրա մօտ, շատ կարելի է, մի որևէ խորհուրդ է նախաբարների, որտեղ ամենքը նրա հետ համաձայն են, կամ նա մտածում է վաղուայ որսորդութեան մասին, այսօրուայ պարահանդիսի մասին, հաւաստի, որ տօնը իւր ժամանակին կը գայ, որ ուրիշները աշխատում են նրա ղուարճութեան համար: Եւ այդ մարդը նոյն մարմնից և նոյն ոսկորներից է, ինչպէս և դու: Եւ որպէս զի այս լոպէին խորտակվէր սարսափեցուցիչ պատժարա-

նը, որպէս զի քեզ բոլորը վերադարձուէր՝ կեանք, ազատութիւն, կարողութիւն, ընտանիք, — բաւական է որ նա միայն գրէր այս գրչով եօթը տառ իւր անուան մի թերթիկ թղթի ստորև, կամ հանդիպէր իւր կառքի մէջ քո սայլին: Նա բարի է. նա, դուցէ, հէնց փափաղով անէր այդ: Սակայն, ոչինչ չէ լինելու:

XXI.

Դէհ, ինչ անենք, մենք էլ մահի առաջ չենք վհատվիլ, կը բռնենք երկու ձեռներով այդ դարհուրելի միտքը և կը նայենք ուղղակի նրա երեսին: Թող նա մեզ ասէ, թէ ինչ է ինքը, ինչ է ուղում մեզանից. կը պտտացնենք նրան ամեն մի կողմը, վանկ-վանկ կը հեղենք հանելուկը և վաղօրօք կը նայենք գերեզմանի մէջ:

Ինձ թւում է, որ հէնց իմ աչքերը փակվեցին, ես տեսնելու եմ անսահման աշխարհ, աշխարհի անդունդները, որոնց մէջ իմ հոգին պիտի պլոտտէ անվերջ: Ինձ թւում է, որ այն ժամանակ երկինքը պիտի փայլի իւր սեպհական փայլով, որ երկնային լուսաբերները նրա վերայ կը լինեն իբրև մութ կետեր և փոխանակ

որպէս կենդանի աչքերի համար ոսկէ շողեր լինելու սև թաւիշի վերայ, նրանք պիտի երևան իբրև սև կէտեր՝ ոսկէ հիւսուածքի վերայ:

Կամ, ո՛հ ես թշուառ արարածս, այդ կը լինի գուցէ, զգուելի, խոր անդունդ՝ միգազգած պատերով, որի մէջ ես անընդհատ ընկնելու եմ, տեսնելով, ինչպէս խաւարի մէջ քրքրվում են ինչ-որ ձևեր:

Կամ, զարթնելով հարուածից յետոյ, ես գուցէ պիտի սողամ այդ մուսլուլթեան մէջ, մի որևէ հարթ և թաց մակերևոյթի վերայ, պտըտելով մի գլխի պէս, որը գլորվում է: Ինձ թւում է, որ կը բարձրանայ մըրիկ, որը ինձ կը գլորէ և ես երբեմն կը ընդհատվեմ ուրիշ գլորվող գլուխների հետ: Տեղ-տեղ պատահելու են անյայտ և տաք հեղուկների լճակներ և վրտակներ. բոլորը սև կերևայ: Երբ իմ աչքերս, — այն ժամանակ երբ ես պտըտվելիս կըլինիմ, — կը դառնան դէպի վեր, նրանք կը տեսնեն միմիայն մուլթ երկինք, որի բարձր շերտերը պիտի ծանրանան մեր վերայ, իսկ հեռուում, բոլորովին ծալքում, ծխի մեծ-մեծ սիւներ, սևագոյն, քան նոյն իսկ խաւարը: Նրանք նոյնպէս տեսնելու են զիշերի մէջ, թէ ինչպէս թռչելու են կարմրագոյն կայծեր, որոնք մօտենալով դառ-

նալու են հրալին թռչուններ — և այդ բոլորը ամբողջ յաւիտենականութիւն շարունակվելու է:

Կարելի է և այն, որ Գրեյլի մեռեալները յայտնի ժամանակներում, ձմեռվայ մութ դիշերները, պիտի ժողովուեն իրանց հրապարակի վերայ: Այդ կը լինի մի գունաթափ և արիւնալի ամբոխ. և ես նրանից չեմ բաժանվիլ: Լուսինը կը թաքչի, և մենք կը խօսենք շշուկով: Քատուշան կը լինի այնտեղ, իւր հողմակոծ առաջնապատով, ծակծակոտ տանիքով և դէպի ամենքը անողորմելի ժամացույցով: Իսկ հրապարակի վերայ կը բարձրանայ դժոխային գլխահատը, որի վերայ դէր պատժում է դահճին. — այդ կը լինի առաւօտեան չորս ժամին: Մենք, ըստ կարգին, կը ներկայացնենք ամբոխ:

Ջատ հաւանական է, որ այդպէս էլ ամենը կը լինի: Քայց եթէ մեռեալները դալիս են, ինչ պատկերներով են դալիս նրանք: Ի՞նչ են պահպանում նրանք իրանց թերի, ալլանդակված մարմնից: Ի՞նչ են ընտրում նրանք: Արդեօք ուրուականը յայտնվում է զլիւխ ձևով, թէ՛ իրանի ձևով:

Եւ ինչ է անում մահը մեր հոգին. ինչպիսի բնութիւն է թողնում նրան: Ի՞նչ է խլում և ինչ է տալիս նրան: Ո՞ր է տանում նը-

րան: Արդեօք ընձեռնողւմ է նրան երբեմն մարմ-
նի աչքերով, որ նայէ երկրին և արտասուէ:

Մ, մի քահանայ, որը իմանար այդ: Ես
ուզում եմ տեսնել քահանային և համբուրել
խաչելու թիւնը:

Աստուած իմ, էլի՜ նոյնը:

XXIX.

Ես նորից թոյլտուութիւն խնդրեցի և ըն-
կայ անկողին:

Եւ ճշմարիտ, իմ զլիւում այնքան արիւն
կար, որ ես քնեցի: Դա վերջին քունս էր այդ
տեսակի:

Ես երազ տեսայ:

Ինձ երեւաց, որ գիշեր էր և որ ես իմ
առանձնասենեակումս էի—երկու թէ երեք բա-
րեկամներիս հետ, չեմ չիշում:

Կինս քնած էր կից ննջարանում, և քը-
նած էր իւր զաւակի հետ:

Մենք խօսում էինք կիսաձայն, և այն,
ինչ-որ խօսում էինք, վախեցնում էր մեզ:

Յանկարձ ես լսեցի, որտեղից որ էր, միւս
սենեակներում, ազմուկ, թոյլ, տարօրինակ, ա-
նորոշ ազմուկ:

Իմ բարեկամները այդ լսում էին նոյնպէս,
ինչպէս ես: Մենք սկսեցինք ականջ դնել. կար-
ծես թէ, մէկը խուլ կերպով բացում էր փա-
կանքը, կամ կամացուկ սղոցում էր սողնակները:
Կար մի ինչ-որ մեզ սարսափեցնող բան. մենք
վախեցանք: Մտածում էինք, որ այդ գողերն
են մտել իմ տունը այդ ուշ գիշերաժամին:

Վճռեցինք գնալ: Ես վերկացայ, առի հը-
րազը. բարեկամներս եկան իմ ետևից:

Մենք անցանք ննջարանով, կինս երեխայի
հետ քնած էր:

Մտանք հիւրասենեակ: Ո՛չինչ: Պատկեր-
ները անշարժ կախված էին ոսկէ շրջանակնե-
րում, կարմիր պատառների վերայ: Ինձ երեւաց,
որ հիւրասենեակից սեղանատուն տանող դուռը
իւր տեղումը չէր:

Մենք մտանք սեղանատուն, ման եկանք
չորս կողմերը: Ես գնում էի առջևից: Նախա-
սենեակ բացող դուռը պինդ փակած էր, պա-
տուհաները՝ նոյնպէս: Վառարանի մօտ ես տե-
սայ, որ ձերմակեղէնների պահարանը բաց էր,
և որ դռնակը լեռ էր ձգված գէպի անկիւնը,
իբր թէ մի ինչ-որ բան թագցնելու համար:

Այդ ինձ զարմացրեց: Մենք մտածեցինք,
որ դռան ետևում մէկը թագնուել է:

Ես ուզեցայ զուսակը ծածկել. բայց նա չէր շարժվում: Զարմացած, ես քաշեցի աւելի ուժով, նա յանկարծ շարժվեց և յայտնուեց մի փոքրիկ, պառաւելի կին, քարշ ձգած ձեռներով, ծածկուած կոպերով, անշարժ կանգնած և, կարծես, սանձված պատի անկիւնին:

Այդ ամենը մինչ աչն աստիճան զուելի էր, որ լոկ վեշողութիւնից իմ մազերը փշաքաղվում են:

Ես հարցրի պառաւին.— Գուք ինչ էք անում այստեղ:

Նա չը պատասխանեց:

Ես հարցրի նրան.— Ո՞վ էք դուք:

Նա չը պատասխանեց, չը շարժվեց տեղից և չը բացեց աչքերը:

Բարեկամներս ասացին.— Երևի դա Համախոհն է նրանց, որոնք չար գիտաւորութեամբ մտել էին այստեղ. նրանք փախել են, լսելով մեր քայլերը, իսկ սա, հաւանական է, որ չէ կարողացել փախչել և այստեղ թաղնուել է:

Ես վերստին դիմեցի նրան. նա մնում էր անձայն, անշարժ, անհայացք:

Մէկը մեզանից հրեց նրան, և նա վայր ընկաւ. ընկաւ, ինչպէս մի փայտի կտոր, ինչպէս մի մեռած մարմին:

Մենք շարժեցինք նրան ստներով, յետոյ մեզնից երկուսը բարձրացրին նրան և նորից յենեցին պատին: Նա կենդանութեան նշոյլ չէր յայտնում: Նրա ականջին զօջում էին, նա մընում էր համր, իբրև խուլ:

Սակայն մեր համբերութիւնը սպառվում էր, և զրգուումը սկսում էր նշմարվել երկիւղի միջից: Մէկը մեզնից ասաց ինձ.— Գրէք ճրագը նրա ծնօտի տակը: Ես մօտեցրի ճրագը բոլորովին նրա կզակին: Այդ ժամանակ նա բացեց իւր մի աչքը մինչև կէտը,— դատարկ, պղտոր, սարսափելի աչք, որը չէր նայում:

Ես լեռ քաշեցի ճրագը և ասացի.— Ա՛, վերջապէս: Կը խօսե՞ս դու, արդեօք, վհուկ, ո՞վ ես դու:

Աչքը փակվեց, կարծես, ինքն իրան:

— Դէհ, այդ արդէն չափից անցաւ,— ասացին միւսները:— Գարձեալ ճրագը, մէկ էլ: Նա կը խօսի:

Ես վերստին մոմակալը մօտեցրի պառաւի մօրուքին:

Այդ ժամանակ նա անյապաղ բացեց երկու աչքերն էլ, նայեց մեզ ամեններեւ մէկ-մէկ, յետոյ յանկարծ կռանալով, փչեց ճրագը սառցափն շնչով: Նոյն իսկ ըոպէին ես զգացի, թէ

ինչպէս երեք սուր սուր ատամներ խաւարի մէջ խրվեցին իմ ձեռիս:

Ես զարթնեցի, ամբողջ մարմնով դողալով և սառը քրտինքով պատած:

Բարի քահանան նստած էր մի մահճի մօտ և աղօթք էր կարդում:

— Երկամր եմ քնել ես, — հարցրի նրան:

— Որդեակ իմ, — պատասխանեց նա, — դուք քնել էք մէկ ժամ: Ձեզ մօտ բերել են ձեր դաւակին. նա ձեզ սպասում է այնտեղ, կից սենեակում: Ես թող չը տուեցի ձեզ զարթեցնեն:

— Օ, աղաղակեցի ես, — գոչուտ: Տուէք ինձ իմ աղջիկը:

XLIII.

Նա այնպէս թարմ է, վարդագոյն է, նրա աչքերը այնպէս մեծ-մեծ են. — ամենասիրուն աղջիկ է:

Նրան հագցրել էին այն զգեստը, որը նրան շատ սազ էր գալիս:

Ես բռնեցի նրան, գրկեցի և գրի ծունկերիս վերայ, համբուրում էի նրա աչքերը...

Ինչո՞ւ նա մօր հետ չէ եկել: Մայրը հիւսնադ է, մեծ մայրը՝ նոյնպէս: Այդ լաւ է:

Նա նայում էր ինձ զարմացած աչքերով: Նա թող էր տալիս փայփայել իրան, և՛ գրկել և՛ համբուրել. բայց երբեմն կասկածաւոր հայացք էր ձգում իւր դայեակի վերայ, որ լալիս էր անկիւնում:

— Մարիամ, — ասացի ես, — հոգեակ իմ, Մարիամ:

Ես պինդ սեղմեցի նրան իր ձեռքիս, որը լի էր հեկեկանօք: Նա թող ձայնով դոջեց:

— Օ, դուք ցուեցրիք ինձ, պարոն, — ասաց նա:

Պարոն: Ահա շուտով մի տարի կը լինի, որ նա ինձ չէ տեսել, իմ թշուառ դաւակ: Մոռացել է նա ինձ, մոռացել է իմ դէմքը, բարբառը, ձայնիս հնչիւնը. և ո՞վ կը ճանաչէր ինձ այս միբուքով, այս հագուստով և այսպէս դունաթափ: Եւ ահա ես ջնջված եմ այս միակ յիշողութիւնից, որի մէջ դեռ կը ցանկանայի ապրել: Ի՞նչ. ես այլևս հայր չեմ, ես դատապարտուած եմ այլ ևս չը լսել մանկական խօսք, որը այնքան քաղցր է, որ չէ մնում չափահասների լեզուում. — հայրիկ:

Բայց սակայն մի անգամ ևս այն լսել այդ բերանից, մի անգամ միայն — ահա բոլորը, ինչ որ խնդրում եմ՝ փոխարէն կեանքիս քառա-

սուն տարիներին, որ խլում են ինձանից:

— Լսիր, Մարիամ, — ասացի ես նրան, ժողովելով նրա փոքրիկ ձեռիկները իմ ձեռներին մէջ. — միթէ դու ինձ չես ճանաչում:

Նա նայեց ինձ վերայ իւր գեղեցիկ աչքերով և պատասխանեց.

— Ի հարկ է, ո՛չ:

— Լաւ նայիր, — կրկնեցի ես. — միթէ դու ճշմարիտ չը գիտես ես ով եմ:

— Գիտեմ, — պատասխանեց նա, — դուք պարոն էք:

Անող, սիրել ջերմաջերմ միայն մի էակ այս աշխարհում, սիրել նրան բոլոր սիրով, տեսնել նրա առաջումդ, իմանալ, որ ձեզ վերայ նայում է, խօսում է ձեզ հետ, պատասխանում է ձեզ և չէ ճանաչում ձեզ: Միայն նրանից ցանկալ մխիթարութիւն և տեսնել, որ նա միայն չէ հասկանում, ինչպէս դուք կարիք էք զգում նրա մէջ մօտիկ մահուան առջև:

— Մարիամ, դու հայր ունե՞ս:

— Այո՛, ունեմ պարոն, — պատասխանեց աղջիկը:

— Ունես. ապա ո՞րտեղ է նա:

Նա բարձրացրեց իմ վերայ իւր զարմայած աչիկները. — Ախ, դուք չէք իմանում: Նա մեռել է:

Այստեղ նա սկսեց լաց լինել, ես հազիւ վայր չի ձգեցի նրան:

— Մեռել է, — ասացի ես: — Գիտե՞ս դու, Մարիամ, ի՞նչ է նշանակում այդ — մեռել է:

— Այո՛, — պատասխանեց նա: — Նա հողի մէջ է և երկնքումն:

Եւ յետոյ ինքը աւելացրեց.

— Առաւօտները և երեկոները ես միշտ աղօթք եմ անում նրա համար, մայրիկի ծունկների վերայ:

Ես համբուրեցի նրա ճակատը: — Ապա ասա՛ ինձ, Մարիամ, քո աղօթքը:

— Այդ չէ կարելի: Յերեկով աղօթք չեն ասում: Եկէք այսօր երեկոյեան մեզ մօտ, ես ձեզ համար կասեմ այդ:

Ինձ հէրիք էր տանջվել: Ես ընդհատեցի նրան.

— Մարիամ, ես քո հայրն եմ:

— Ա՛, — ասաց նա:

— Կուգես, որ ես քո հայրիկը լինեմ, — աւելացրի ես:

Նա երեսը շուռ տուեց.

— Ո՛չ, իմ հայրիկը աւելի գեղեցիկ էր: Ես ծածկեցի նրան համբույրներով և ար-

տասուքով: Նա աշխատում էր աղատվել իմ ձեռներից՝ և գոչում էր.

— Դուք ձեր միրուքով ծակծկում էք, ցաւում է երեսս:

Այն ժամանակ ես նորից նստեցրի նրան ծունկներին վերայ, առանց աչքս նրանից հեռացնելու, և հարցրի.

— Մարիամ, կարողանում ես կարգալ:

— Կարողանում եմ, — պատասխանեց նա: —

Ես լաւ եմ կարգում: Մայրիկն ինձ ոտիպում է կարգալ տառեր:

— Դէ, կարգւած մի քիչ, — ասացի ես, ցոյց տալով թղթի վերայ, որը նա ճմլում էր իւր փոքրիկ ձեռիկներում:

Նա բարձրացրեց իւր սիրունիկ զլուխը. — Ես կարողանում եմ կարգալ միայն առասպելներ:

— Այդ ոչինչ, փորձիր, կարգւած:

Նա բացարեց թուղթը և սկսեց հեղել, ցոյց տալով մատիկով. — դ, ա, դա, տ, ա, տա, դատա, վ, ճ, ի, ու, վճիռ, դատաւճիռ... .

Ես խլեցի նրա ձեռից թուղթը: Նա կարգում էր ինձ իմ դատավճիռը: Պայեակը այդ գնել էր ճանապարհին մէկ սուով: — Նա ինձ արժէ աւելի թանգ:

Չը կան բառեր՝ արտայայտելու այն, ինչ որ ես զգում էի:

Իմ ուժգնութիւնս վախեցրեց նրան. նա քիչ մնաց որ լացէր: Յանկարծ ասաց նա ինձ. — Ի՛հ, տուէք ինձ իմ թուղթը: Ես նրանով խաղ եմ անելու:

Ես տուի երեխան դաշեակին. — Տարէք դրան: Յետոյ ես նորից ընկալ աթուռի վերայ, մըռալ, անպաշտպան, անյոյս: Ահա երբ պէտք է նրանք դան, ես ոչինչ թանգազին բան չունեմ ալլաւ. սրտիւ վերջին թելը կտրուած է: Այժմ ես պիտանի եմ այն բանին, ինչ-որ նրանք կամենում են անել:

Բարի մարդիկ են այդ քահանան և բանդապետը: Ինձ այնպէս երեւաց, որ նրանք արտասկեցին, երբ ես ասացի, որ տանեն իմ երեխային:

Վերջացած է: Այժմ պէտք է, որ ինքս իմ մէջ ամբանամ և հաստատամտութեամբ մտածեմ դահճի մասին, սալի մասին, ժանդարմների մասին, կամուրջի վերայ խովող ամբոխի մասին, դետափի վերայ կանգնած ամբոխի մասին, պա-

տուհաններում հաւաքված ամբողջի մասին, բոլորի մասին, ինչ-որ դիտմամբ ինձ համար պատրաստված կը լինի այդ մռայլ հրապարակի վերայ, որը ամբողջապէս կարող է սալալատակ լինել մարդկային այն գլուխներով, որ ընկել են նրա վերայ:

Կարծեմ, մի ժամ էլ ինձ մնում է դեռ, որպէսզի պատրաստվեմ այդ ամէնի համար:

XXIX.

Ժողովուրդը քրքջալու է, ծափահարելու է, քաջալերելու է, և այդ բոլորը ազատ և բանդապահներին անյայտ մարդկանց մէջ, մարդկանց, որոնք մի ինչ-որ ուրախութեամբ վազում են այժմ դէպի պատժարան, այդ գլուխների բազմութեան մէջ, որոնք պիտի ծածկեն հրապարակը, քիչ գլուխներ չեն նախասահմանված վաղ թէ ուշ հետեւել իմնին՝ կարմիր արկղի մէջ: Եւ քիչերը չեն ինձ համար այստեղ եկողներից, որ երբ ևիցէ կը գան իրանց համար:

Նրանց համար, որոնց նախասահմանված է այդ վիճակը, կայ Գրեվի հրապարակի վերայ մի չարագուշակ վայր, կենտրոն, որ որոգայթ է ձգում դէպի ինքը: Եւ այնքան պըտտում են

նրա շուրջը, մինչ որ կը ընկնեն նրա մէջ:

XXV.

Անուշիկ Մարիամ: Նրան տարին էլի խաղալու. նա այժմ նայում է կառքի միջից ամբոխին, և այլևս չէ մտածում այն պարտքի մասին:

Կարելի է, դեռ ես ժամանակ ունենամ զրելու նրա համար մի քանի էջեր, նրա համար, որ երբ ևիցէ, տարիներից յետոյ, նա կարգալ և լաց լինի այսօրուայ վերայ:

Այո, անհրաժեշտ է, որ նա դարձեալ ինձանից իմանայ իմ պատմութիւնը, և ինչո՞ւ այն անունը, որը ես թողնում եմ նրան, արիւնալի անուն է:

XXVII.

ԻՄ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ.

Հրապարակի ծանօթութիւնը: Չեն կարողացել դեռ գտնել այն թերթիկները, որ հետեւում են նախընթացներին: Գուցէ, ինչպէս և ըստ երեւոյթին հետեւեալները հաստատում են, մահապարտը ժամանակ չէ ունեցել նրանց զրելու:

Արդէն ուշ է եղել, երբ այդ միտքը նրա գլխի մէջ ծագել է:

XXVIII.

Բատուշայի «Էնկայի»:

Բատուշայից...—Եւ այդպէս, ես արդէն այստեղ եմ: Քարշելի անցքը կատարված է: Հրապարակը այստեղ է և իմ լուսամտիս տակ արիւնածարաւ ամբոխը ազադակում է, սպասում է ինձ, հրհուում է:

Որքան էլ ամրացրի ինձ, որքան էլ կուճ եկայ, սիրտս ընկել էր: Երբ ես տեսայ գլուխներից ի վեր այդ երկու կարմիր ձեռները, սև եռանկիւնին ծայրում, որոնք բարձրանում էին գետափի երկու լապտերների մէջ, սիրտս թալկացաւ: Ես պահանջեցի թոյլտուութիւն՝ վերջին խոստովանքը անելու: Ինձ բերին այստեղ և գնացին պտրել միօրեւ է թագաւորական դատախազի: Այժմ ես սպասում եմ նրան. զէթ ինչ և է շահած կը լինեմ:

Ահա այդ ինչպէս եղաւ:

Փամը երեքը խփեց,—և ինձ յայտարարեցին, որ արդէն ժամանակ է: Ես դողում էի, իբր թէ սրա մասին չէի մտածում ես ամբողջ վեց ժամ, վեց շաբաթ, վեց ամիս: Ինձ վերայ

այդ գործեց մի ինչ-որ անսպասելի բանի տպաւորութիւն:

Դարձեալ տարին ինձ զանազան միջանցներով և զանազան սանդուխքներով: Ներս հրեցին ինձ երկու պահականոցների մէջտեղով ստորին յարկում մի ինչ-որ դահլիճ, մութ, նեղ, հաղիւ լուսաւորված, անձրեալին և ամպամած ցերեկով:

Մէջտեղում դրած էր աթոռ: Ինձ հրամայեցին նստել. ես նստեցի:

Դռների մօտ և պատերի տակով կանգնած էին մի քանի մարդիկ, չը հաշուելով քահանային և ժանդարմներին. բացի այդ, այստեղ կային էլի երեք մարդիկ:

Առաջինը, աւելի բարձր և աւելի մեծ տաքիքով, մի ամբակազմ և կարմրագէտ տղամարդ էր: Հաղին ունէր վերնազգեստ, գլխին՝ ճմլած եռանկիւնի գլխարկ: Այդ նա է:

Այդ դահլիճն է, գլխահատի ծառան: Երկու միւսները նրա ծառաներն էին:

Հէնց որ նստեցի, երկու միւսները, իբրև կատուններ, գաղտագողի մօտեցան ինձ, ետևիցս, յետոյ յանկարծ ես զգացի պողուատի սառնութիւնը մագերիս մէջ, և մկրատը չիւլիւկաց ականջներիս մօտ:

Մաղերս, որոնց կտրատում էին ինչպէս որ պատահում էր, փունջերով թափում էին ուսերիս վերայ, իսկ եռանկիւնի զլխարկով մարդը հանդարտօրէն իւր դեր ձեռներով թօթափում էր դէնը:

Ջուրջանակի շշնջում էին:

Իսկ զրոտւմ զօղանջում էր սարսափելի աղմուկը, իբր թէ մի ինչ-որ սասանումն տատանում էր օդը: Ես առաջ կարծեցի, թէ այդ գետըն է. քրքինջից, որը թնդում էր, ես իմացայ, որ այդ ամբոխն էր:

Ներխոսարգը, որ զրում էր պատուհանի մօտ, իւր տետրակում, հարցրեց բանդապահներէից մէկին. — Ի՞նչպէս են նրանք կոչում այն, ինչ-որ հիմա անում են: — Մահապարտի պճնումը, — պատասխանեց բանդապահը:

Ես հասկացայ, որ այդ ամենը կը լինի վաղուայ լրագիրներում:

Յանկարծ դահճի սպասաւորներէից մէկը հանեց իմ բաձկոնակը, իսկ միւսը բռնեց իմ քարշ ձգած ձեռները, ոլորեց դէպի մէջքս, և ես զգացի, թէ ինչպէս թոկի հանգուցը դանդաղ, մի քանի պտոյտներով զուգաւորեց իմ բռունցքները: Մինչդեռ միւսը բացեց իմ փողպատը: Բեհեզեայ շապիկս, միակ շորը՝ որ մնացել էր իմ մօտ

նախկին կենցաղիցս, կարծես թէ, նրան ստիպեց մի քիչ տատանվել. բայց յետոյ նա սկսեց կտրել օձիքը:

Այդ հրէշային նախազգուշութեան ժամանակ, իմ պարանոցին կպչող պողպատի շօշափումից, իմ արմունկներս ցնցուցին, և ես խուլ կրճտեցի ատամներս. դահճի ձեռքը գողաց:

✓ — Յարգելի պարոն, — ասաց նա ինձ. — Ներեցէք: Յաւ չը պատճառեցի ձեզ արդեօք:

Այդ դահիճները այդպիսի կակղասիրտ մարդիկ են:

Ամբոխը մոնչում էր աւելի բարձր և բարձր:

Կարմրադէմ հաստիկը մօտեցրեց ինձ քացախում թաթախած թաշկինակը:

— Զնորհակալ եմ ձեզանից, — ասացի ես, որքան կարող էի բարձրաձայն. — Հարկաւոր չէ, ես ինձ լաւ եմ զգում:

Ապա նրանցից մէկը կռացաւ և բարակ թուկով կապեց ոտներս, այնպէս որ ես կարող էի միայն փոքրիկ քայլեր անել: Այդ թոկի ծալը միաւորվեց այն թոկի հետ, որ կապել էր ձեռներս: Յետոյ հաստիկը ձգեց մէջքիս բաձկոնը և նրա թեւերը կշիռեց ծնօտիս տակ: Բոլորը, ինչ-որ պէտք էր անել, արին:

Այստեղ քահանան մօտեցաւ ինձ խաչելու

Թիւներ ձեռին:—Գնանք, որդեակ, —ասաց նա ինձ:

Այն ժամանակ դահճի օգնականները բռնեցին կռներս, ես վեր կացայ և գնացի. ես շատ թույլ էի և սրկվում էի, կարծես թէ, իւրաքանչիւր ոտիս վերայ երկու ծունկն կար:

Այդ րոպէին դրսի դուռը բացվեցաւ բացարձակ: Վայրենի աղաղակները, սառն օդը և սպիտակ լոյսը, այդ բոլորը միասին թափվեցին ինձ վերայ: Մութ միջանցքի խորութիւնից ես տեսայ, բոլորը միանգամից, անձրևի միջով հազարաւոր մռնչող գլուխներ, պալատի գլխաւոր սանդուխքի վերայ անկարգ խռնուած—դէպ աջ, փողոցի հաւասարութեամբ, ժանդարմների ձիերի շարքը, որոնք կանգնած էին ցած դարբասի ներքոյ, ուստի ինձ երևում էին միմիայն նըրանց լանջերը և ոտները. ուղիղ ինձ դէմուդէմ՝ զինուորների զօրաբաժինը, պատերազմական կարգով. դէպի ձախ—սայլի ետևի մասը, որին յենած էր ուղղաբերձ սանդուխքը: Զգուելի պատկեր, շրջանակուած բանդային դռնով:

Ահա այդ զարհուրելի րոպէի համար էի ժողովում իմ մէջ բոլոր արիւթիւնս: Ես երեք քայլ արի, և միջանցքի սեմումն էի:

—Ահա նա, ահա նա, —աղաղակեց ամբողջը:—Արջապէս, նա դուրս է գալիս: Բոլորովին

հէնց իսկ քթիս տակ ծափ էին տալիս: Ամենապիւրելի թագաւորը—նա ևս անգամ, կարծեօք, ընդունել էր աւելի սառն, քան թէ ես:

Սայլը սովորական էր, մի նիհար ձի լծած, սայլապանը՝ կարմիր նաշխերով զարդարուն՝ կապուտ Բաբուշկա, ինչպէս Բիսեթրի պարտիզպաններինն է: Եռանկիւնի գլխարկով հաստիկը առաջինը բարձրացաւ նրա վերայ:

—Ողջոյն ձեզ, պարոն Սանտոն, —գոչում էին վանդակաձև ցանկապատերից բռնած երեխաները: Նրան հետևեց իւր օգնականը:—Կեցէ, Մարգի, —նորից գոռացին երեխաները: Նրանք երկուսն էլ նստեցին առաջի նստարանի վերայ:

Հերթը հասաւ ինձ. ես բարձրացայ բաւական հաստատ տեսքով:

—Փառաւոր է գնում, —ասաց ժանդարմների մօտ կանգնած մի կին:

Այդ անգութ դովասանքը արիւթիւն տուեց ինձ: Քահանան նստեց ինձ հետ մի շարքով: Ինձ՝ նստեցրին, երևի, նստարանի վերայ, մէջքս դէպի ձին: Սառսուռը պատեց ինձ այդ վերջին ուշադրութիւնից:

Կարողանում են և այստեղ մարդասէր լինել: Ես նայեցի շուրջս... ժանդարմներ՝ առջևից, ժանդարմներ՝ ետևից. իսկ յետոյ՝ ամբողջ, ամբողջ

և դարձեալ ամբոխ. գլուխները մի ամբողջ ծով:

Չիաւոր ժանդարմների խմբակը սպասում էր ինձ պալատի վանդակաձև ցանկապատի մօտ:

Սպան հրամայեց: Սալը իւր ուղեկիցներով միասին սկսեց շարժվել, կարծես, ամբոխի մըռնչմամբ հրուելով: Անցանք ցանկապատը: Երբ սալը ծովեց դէպի սեղանաւորների կամուրջը (Pont-au-Change), հրապարակը գդրդաց աղաղակներով սալալատակից մինչ կտուրները, և կամուրջները ու ափերը պատասխանեցին նրան աչնալէս, որպէս թէ երկրաշարժ էր պատահել:

Նոյն իսկ այդ տեղում խմբակը, որ սպասում էր մեզ, միացաւ զնացքին:

— Գլխարկներդ վերցրէ՛ք, գլխարկներդ, — գոչում էին միանգամից հազարաւոր բերաններ, ինչպէս մի թագաւորի համար:

Այն ժամանակ ես դառն կերպով ծիծաղեցի և ասացի քահանային.

— Նրանց գլխարկները վերցնել, իսկ իմ գլուխս:

Գնում էինք քալ առ քալ:

Ծաղկեվաճառների ափը բուրում էր անուշահոտութեամբ. վաճառի օր էր: Վաճառականները ինձ համար թողել էին իրանց փունջերը:

Գէմ ու գէմ, քիչ մօտիկ քառանկիւնի աշ-

տարակին, որ կազմում է արքունիքի անկիւնը, կան պանդոկներ, որոնց վերնաբաժինները լիքն էին— իրանց լաւ տեղերով չափազանց գոհ— հանդիսականներով: Այդ պանդոկապետների համար լաւ օր է: Վարձում էին աթոռներ, սեղաններ, տախտակամածներ, սալեր: Ամեն ինչ հանդիսատեսների տակ կորանում էր: Մարդկային արեան վաճառողները խլացնում էին իրանց աղաղակներով. — Ո՞վ է տեղ ուղում: Կատաղութիւնը տիրեց ինձ: Ես կամենում էի գոչել. — Ո՞վ է ուղում իմը: Իսկ սալը գնում էր ու գնում: Ամեն մի քայլում ամբոխը անջատվում էր նրա ետևում, և ես իմ պղտորլած աչքերովս տեսնում էի, թէ ինչպէս նա նորից կոյտ-կոյտ խմրվում էր իմ ճանապարհի միւս տեղերում:

Սեղանաւորի կամուրջը մտնելիս, ես պատահմամբ յետ նայեցի դէպի աջ կողմը: Իմ հայացքը կանգ առաւ՝ հանդիպակաց ափում՝ տներից վեր, աշտարակի վերայ, սև, միայնակ, քանդակագործ զարդարանքներով ծակծակոտ ված աշտարակի վերայ, որի գագաթին ես նրկատեցի կիսադէմ երկու քարեայ հրէշներ: Չը գիտեմ ինչու, ես քահանային հարցրի.

— Այդ ինչ աշտարակ է:

— Saint-jacques la Boushevie — Սուրբ

Յակովբի սպանդանոցը, — պատասխանեց դահլճը:

Չը գիտեմ ինչու, բայց, չը նայելով խաւարին և խիտ, սպիտակագոյն անձրեւին, որը կանդնած էր օդի մէջ, ինչպէս մի հսկայական սարդոստայն, ոչինչ, ոչ մի մանրամասնութիւն ինձանից գերծ չեր մնում: Նրանցից իւրաքանչիւրը բերում էր ինձ նորանոր տանջանքներ: Խօսքերով չէ կարելի արտայայտել իմ զգացումները: Իսկ և իսկ մէջտեղում՝ միւսնոյն Սեղանաւորների կամըջի, — որը, չը նայելով իւր լայնութեան, այնպէս խռնուած էր մարդկանցով, որ մենք հազիւ ընթանում էինք, — սարսափը տիրեց ինձ: Ես սկսեցի վախենալ (սնափառութեան վերին աստիճանը), որ կը ուշաթափվեմ:

Այն ժամանակ ես սկսեցի ինձ զբաղեցնել, որպէսզի կոյր և համը լինեմ դէպի բոլորը, բացի քահանայից, որի խօսքերը բոլէ առ բոլէ ընդհատվելով աղմուկից, հազիւ լսելի էին:

Ես վերցրի խաչելութիւնը և համբուրեցի նրան: — Խղճս ինձ, ո՛վ Աստուած, — առաջի ես. և աշխատում էի բոլորովին անձնատուր լինել այդ մտքին:

Բայց երբուն սալի իւրաքանչիւր հարուածը զարթեցնում էր ինձ: Յետոյ լանկարծ ես զգացի սաստիկ ցուրտ: Անձրեւը թափանցում էր

շորերս և թրջում էր գլուխս, կարճ-խուզած մազերիս միջով:

— Այդ դուք ցրտից էք գոգում, իմ որդի, — հարցրեց քահանան:

— Այո՛, — պատասխանեցի ես: Աւաղ, ոչ միայն ցրտից: Կամըջից ծովելու ժամանակ, ինչոր կանայք ափոսացին ինձ՝ իմ երիտասարդութեան համար:

Մենք զնացինք չարագուշակ ափով: Ես սկսել էի արդէն ոչինչ չը տեսնել, ոչինչ չը լսել: Բոլոր այդ ձայները, այդ զլուխները պատուհաններում, դռներում, կրպակների վանդակապատերում, լապտերների վերայ, այդ ագահ և քարասիրտ հանդիսատեսները, այդ ամբոխը, որի մէջ ամենքը ինձ ճանաչում էին, իսկ ես ոչ ոքի չէի ճանաչում, այդ՝ մարդկային երեսներով սալարկեալ և զարդարած՝ ճանապարհը... Ես հարբել էի, փայտացել էի, ցնորվել էի: Անտանիլի է քեզ վերայ կանգ առած աչքերի այդքան բազմութեան ծանրութիւնը:

Ես օրօրվում էի նստարանի վերայ, ուշադրութիւն չը դարձնելով մինչև անդամ քահանայի և խաչելութեան վերայ: Ինձ շրջապատող աղմուկի մէջ ես այլևս չէի ջոկում ցաւակցութեան աղաղակները ուրախութեան աղաղակնե-

րից. ծաղրը՝ ափսոսանքից, ձայները՝ աղմկից—
այդ բոլորը ինձ համար խառնվել էր ի մի ընդ-
հանուր թնդիւն, որը դղրդում էր իմ գլխի մէջ,
իբրեւ պղնձեայ արձագանք: Իմ աչքերս մեքե-
նայաբար կարդում էին մակագիրները: Մի ան-
գամ ինձ կալաւ տարօրինակ հետաքրքրութիւն—
շուռ գալ և նայել, թէ ինչին եմ ես մօտենում:
Այդ հոգոյս վերջին քաջութիւնն էր: Բայց մար-
մինս հրաժարվեց. պարանոցս որպէս թէ քա-
րացաւ, կարծես, վաղօրօք մեռած լինէր:

Ես կարողացայ միայն ջոկել ձախ կողմից,
գետի այն երեսում, Նօտր-Փամեան աշտարակը,
որը ծածկում էր իրանով մի այլը: Այդ այն էր,
որի վերայ դրօշակ կայ: Նրա վերայ շատ մարդ
կար և այնտեղից, հարկաւ, լաւ էր երևում:

Իսկ սալը գնում էր ու գնում, իսկ կրը-
պակները անցնում էին, իսկ նաշխած, ոսկեզօ-
ծած մակագիրները նշողում էին, իսկ խաժա-
մուժը քրքջում էր և տրոփտրոփում էր ցեխի մէջ,
իսկ ես անձնատուր էի եղել ուրիշի կամքին,
ինչպէս քնածը անձնատուր է լինում անուրջ-
ներին: Յանկարծ իմ աչքերը պարապեցնող կրը-
պակների շարքը հրապարակի անկիւնում վեր-
ջացաւ. ամբոխի ձայնը դարձաւ աւելի բարձր,
աւելի հատու, աւելի ուրսխալի. սալը չան-

կարծ կանգ առաւ, և քիչ մնաց որ քիթս
տախտակներին էր կպչում: Քահանան ինձ բռ-
նեց:—Քաջալերվեցէք,—շշնչաց նա: Այն ժամա-
նակ սալի ետևին կպցրին սանդուխքը. քահանան
տուեց ինձ իւր ձեռքը, ես իջայ, յետոյ արի
մի քայլ: Յետոյ շուռ եկայ, որ միւսը անեմ և
չը կարողացայ: Ափի երկու լապտերների մէջտե-
ղում ես տեսայ սարսափելի բան: Օ՛, այդ իրա-
կանութիւն էր: Ես կանգ առի, որպէս թէ
արդէն հարուածով խլացած:

—Ես ուզում եմ անել վերջին խոստովա-
նութիւնս,—գոչեցի ես թոյլ ձայնով:

Եւ ինձ բերին այստեղ: Ես պահանջեցի, որ
ինձ թողնեն՝ հոգեւոր կտակս գրելու: Նրանք
բացարին իմ ձեռները, բայց թոկը այստեղ է,
ի պատրաստի, իսկ մնացեալը ցածում:

XXX.

Դատաւոր էր, թէ գործակալ, թէ որեւէ
աստիճանաւոր, սրա նման մէկը, եկաւ ինձ
մօտ: Ես սկսեցի նրանից ներումն ինդրել,
պարզելով ձեռներս դէպի նա և փարելով նրա
ոտներին: Նա հարցրեց ինձ չարագուշակ ժպի-
տով, աչք էր չատկապէս այն, ինչ-որ ես կա-
մենում էի նրան յայտնել:

—Ներեցէք ինձ, ներեցէք,—կրկնեցի ես:—

Կամ ի սէր Աստուծոյ, գէթ հինգ րոպէ յէրա-
յֆէյէ: Ո՞վ գիտէ: Ներումն դեռ կարող է գալ:
Սարսափելի է այդ կերպով իմ տարիքում...
Ները: Ներումն եկել է և վերջին րոպէ
յաճախ է պատահել:

—Իսկ ո՞վ պէտք է պարզէ ներ-
ողորմած պարոն, եթէ ոչ՝ ես:

Անիծեալ դահլիճ: Նա մօտեցաւ դատաւ-
րին և ասաց նրան, որ վճիռը պէտք է կատար-
վէ յայտնի ժամին, որ այդ ժամը յայտնի է, որ
նա, վերջապէս, բոլորի համար պատասխանա-
նատու է, որ, բացի այդ, անձրև է գալիս և
... կարող է ժանգոտվել:

—Օ՛ր, ի սէր Աստուծոյ, միմիայն մի րոպէ:
Ներումն դեռ կարելի է գալու է. կամ ես կը
սկսեմ պաշտպանվել, կը կծոտեմ բոլորիդ...

Դատաւորը և դահլիճը դուրս եկան: Ես
մնացի միայնակ: Միայնակ ժանդարմների հետ:

Օ՛հ, սարսափելի ժողովուրդ. բորենինէր:

—Ո՞վ գիտէ, ինձ գուցէ յաջողվի փախ-
չել, փրկուել, եթէ որ ներումն... Անկարելի
է որ ներումն չը լինի: Ա՛ր, դատարկապորտ-
ներ, կարծեմ արդէն գալիս են սանդուխքով...

2 ո ռ ս ժ ա մ ն է.

22 11

20 13

